באנו להקים בית

זכרונות שרה ודב קרדוש

וְאַל תֹּאמַר, אֶהֱיֶה אֲשֶׁר הָיִיתִי,
כִּי לֹא תִּהְיֶה אֲשֶׁר הָיִיתָ, וְאַל תִּשְׁכַּח
שֶׁגַּם פַּרְדֵּס אָפֵל נוֹתֵן פְּרָחִים לְבָנִים
וְאַל תִּשְׁכַּח אוֹתִי.

יהודה עמיחי

שרה ודב קרדוש

רחלי, ראול, נעמי, עינת, שרה, דב, רמי, תלמה, גבי, מומיש, אברהמל"ה, אורית
לירי, אסף, אלמור, אור, גל, לירן, יפעת, עמית

תוכן העניינים

מבוא, גבי קרדוש _____ עמ' 4

הגשם האחרון, עידית חכמוביץ _____ עמ' 6

תודה סבתא, אסף סולומון _____ עמ' 7

זיכרונות שרה קרדוש _____ עמ' 8

זיווה _____ עמ' 24

טיול שורשים - שרה והבנות בהונגריה _____ עמ' 26

זיכרונות דב קרדוש _____ עמ' 30

המסע לארץ ישראל _____ עמ' 60

שרה ודב ביגור _____ עמ' 72

סבים יקרים, עמית קרדוש _____ עמ' 88

נספח: שמות מקומות הנזכרים בטקסט _____ עמ' 90

מבוא

זכרונות העבר נחקקים בהכרה המשותפת של המשפחה והעם, ונמסרים מדור לדור. זיכרון הדברים הוא בסיס סיפורם של הורינו ששרדו את השואה, עלו לארץ ישראל ובנו חיים חדשים. דברים אלה עומדים ביסוד סיפור המשפחה שלנו.

בילדותנו גדלנו בחינוך המשותף בקיבוץ. בית ההורים שלנו היה חדר קטן עם חלון אחד, דלת עם רשת נגד זבובים וג׳ארה (כד חרס קטן), ובה מעט מים לשתייה בפינת החדר. השירותים בפחון קטן הסמוך לבניין היו משותפים לכל דיירי שנים-עשר החדרים בשתי קומות הבית בשכונת הכרמל.

הדיירים מימין היו משפחת טרלובסקי, ותיקים דאז, ההורים של יורם טהרלב. מצד שמאל גרה משפחת אביגיל ומוטקה שביילך (שביל). כילדים גדלנו במשפחה חמה ואוהבת ובקיבוץ גדול וטוב. כדרכם של ילדים בקיבוץ של אז נחלקו חיינו בין בית הילדים והלינה המשותפת, ובין חדר ההורים.

כילדים לא ידענו דבר על חיי הורינו בהונגריה, ממנה עלו ארצה לאחר השואה בעלייה ב׳, באונייה ״כנסת ישראל״. מלבד סיפורי הערש של אבא, דב קרדוש (בשמו ההונגרי: Kardosh Imre), לפני השינה בבתי הילדים על גיבורי ההיסטוריה והאגדות של הונגריה כמו מיקלוש טולדי ויאנוש הגיבור, או סיפורים נחמדים על ההווי המשפחתי ומהלך החיים בחווה ובעיירה שבה חיו לפני השואה, לא היו לנו ידיעות על מה שקרה למשפחה הקרובה בהונגריה, ועל הדודים, הדודות והסבים שלא הכרנו.

כשהתחלנו להתבגר עלו רמזים מהעבר. מצאנו קובץ תמונות ישנות של הורינו עם בני משפחותיהם בשחור לבן, בהן ראינו את משפחת וויס, משפחתה של אימא שרה (בשמה ההונגרי: Weisz Katalin) - הוריה, אחיה הבכור, אחותה הגדולה ואחותה התאומה, ואת משפחת קרדוש של אבא דב - אשתו הראשונה ושתי בנותיו שנספו באושוויץ, אחיו, אחותו והוריהם בביתם בעיירה או בחווה.

עם השנים החלו לצוץ הסיפורים והזיכרונות מהעבר של הורינו. אט אט החלה להיווצר התמונה הגדולה של החיים בגולה לפני השואה. בחוש הטבעי שהורים ניחנים בו הורינו לא נתנו לנו להיחשף לאימי תקופת השואה ושמרו עלינו כילדים וכנערים מההשלכות הקשות שעלולות היו להיווצר בבית בצל השואה. ביום השואה השתדלנו לא להגיע לחדר ההורים כי אימא הייתה שבורה ומרוסקת ובכתה הרבה, ואבא שתק חמור סבר. עם השנים, עת בגרנו, השיחות עם ההורים על תקופת השואה קיבלו ממדים נוספים, ובימי הזיכרון לשואה היינו מתכנסים עם ההורים בתמיכה ובאהבה.

ההורים החלו להיפתח ולדבר על התקופה ההיא לאחר משפט אייכמן, ועם צמיחת הדור השלישי במשפחתנו, וצאתם של הנכדים למסעות לפולין. הורינו נתנו עדויות על ההיסטוריה האישית והמשפחתית באותן שנים. אבא סיפר על מפגשיו האישיים עם גילויים אנושיים במהלך המלחמה ההיא, כמו גם עם הרוע, האכזריות והרשע. על כך אמר לי: ״אני אמנם אוהב בעלי חיים, וביניהם כלבים. אך לעולם אל תבלבל בין אדם לכלב! אדם הוא אדם וכלב הוא כלב! ראיתי בחיי בני אדם שמתייחסים לכלבים כמו אל בני אנוש, וראיתי אנשים שמתייחסים לבני אדם כאל כלבים״. אימא

נתנה עדויות מפורטות וחשובות ל״יד ושם״ ולקרן/אוסף שפילברג על הקורות אותה במחנה אושוויץ ב״אגף התאומים״ של החיה הנאצית ד״ר מנגלה.

בערוב ימיו של אבא ביקשתי ממנו לספר לי את כל הידוע לו והזכור לו ממהלך חייו, מאז ילדותו בהונגריה ועד הגיעו לארץ וההיקלטות בקיבוץ יגור. התהליך היה מרתק ויצר קשר מיוחד נוסף בינינו. נפגשנו כל שבוע בימי שישי בבוקר והקלטתי את סיפור חייו. היו בסיפוריו עליות וירידות, היו רגעים של בכי ועצב עמוק ורגעים של הומור. בכול ניכרו חכמת חיים מיוחדת, וכוח רצון להמשיך לבנות משפחה, להיקלט בארץ החדשה ובקיבוץ, וליצור יש מהאין הגדול.

אבא סיפר לי כי כאשר הגיעו ליגור וקיבלו חדר קטן בצריף בשכונת האזדרכת, היו מאושרים, כי לראשונה מזה שש שנים זכו לבית קטן משלהם. אבא לא הספיק להשלים את סיפורו. הוא נפטר מהתקף לב ביום שישי בבוקר כשביקר את בעלי החיים במשק החי ״פינת יאיר״, המקום בו גידל בעלי חיים וחינך ילדים ונוער.

לפניכם מובאים סיפוריהם של הורינו, שעברו מסכת חיים מיוחדת והורישו לנו ערכים, חוכמת חיים ואנושיות, שנטבעו בנו עמוקות. כל דור במשפחתנו ינצור את סיפורם בדרכו - את סיפור הישרדותה של סבתא שרה במחנה אשווייץ, סיפור הישרדותו של סבא דב בצבא ההונגרי ובפלוגות העבודה, וסיפור עלייתם ארצה והקמת המשפחה ביגור. אנו מקווים שספר ההורים שלנו ישמש מקור לימוד והשראה לדורות הבאים.

כאשר שאלנו את רוחלה סגל, כותבת הספר, מה הביא אותה למעורבות ולהשקעה כה גדולות בכתיבת ספר ההורים שלנו, ענתה: ״הקשר המאוד מיוחד שנוצר בעקבות העבודה המשותפת עם דב במשק החי, ושנמשך בעקבות לידת בני הבכור עם שרה ודב יחדיו שעודדו ותמכו בי, הוא שהניע אותי להעלות על הכתב את מסכת חייהם המיוחדת״. ואנו בני משפחת דב ושרה קרדוש מבקשים להודות על כך לרוחלה מקרב לב.

כאן גם המקום להודות לכל אלה שהיו לצידנו ועזרו להביא את סיפורם של ההורים:
למוזיאון יד ושם וקרן שפילברג על תיעוד דברי אימא - סבתא שרה.
לקיבוץ יגור על התמיכה בהוצאת הספר.
תודה מיוחדת ליונינה דור ולמיכל מלכין על העזרה בהוצאת הספר, ולאליזבת סילאגי על רשימת שמות המקומות הנזכרים.

תודה גדולה לבני המשפחה ולחברים שהיו מעורבים, תרמו וליוו אותנו בשימור זיכרם של הורינו ובהוצאת סיפורם לאור.

גבי, גם בשם נעמי, תלמה, עינת, וכל המשפחה.

הגשם האחרון
(לדב קרדוש)

הַגֶּשֶׁם הָאַחֲרוֹן
יָרַד אֶתְמוֹל לָנֶצַח
הַלֵּב שֶׁלִּי חִשֵּׁב לְהִשָּׁבֵר עָנָן.
וְאִם אֲנִי בּוֹכָה
אֲנִי לֹא בּוֹכָה עָלַיִךְ
כִּי אִם אֲנִי בּוֹכָה, אֲנִי בּוֹכָה עָלַי.

הַלֵּב שֶׁלִּי כּוֹאֵב
כְּמוֹ יֶלֶד אַחֲרֶיךְ
וְלֹא תּוּכָל לָלֶכֶת בְּלִי הוֹתִיר סִימָן.
כִּי אִם אַתָּה עוֹזֵב,
מוֹלֶדֶת שֶׁכָּמוֹךְ,
אֲנִי תָּמִיד גָּלוּת בְּתוֹךְ חַדְרֵי הַזְּמַן.

מָחָר יָבוֹא אָבִיב
כָּל-כָּךְ אָבִיב בַּפֶּתַח,
אֲנַחְנוּ כְּבָר נִרְקָם עַל כְּאֵבֵינוּ טְלָאי.
וְאִם אֲנִי אֶבְכֶּה
אֲנִי לֹא אֶבְכֶּה עָלַיִךְ

אֲנִי
אֲנִי אֶבְכֶּה
אֲנִי אֶבְכֶּה נוֹרָא
עָלַי.

עידית חכמוביץ'

תודה, סבתא!

סבתא,

אחרי התלבטויות רבות החלטנו לכתוב לך בגוף שני, כי אנחנו עדיין לא נפרדים ממך. עדיין לא. מבחינתנו זוהי הזדמנות לבטא את מה שאנחנו מרגישים אליך, והרגש החזק ביותר הוא רגש של תודה. בלעדייך, סבתא, לא היינו כאן ולא רק במובן הפיזי אלא שכל אחד מאיתנו לא היה מי שהוא היום. מעבר לכול - לא היינו משפחה.

תודה סבתא שאיחדת אותנו ונתת ערך מוסף לחיינו. בראש הדברים שהנחלת לנו נמצא המושג "ערך". גם ערך החיים עצמם אבל בעיקר מה הופך חיים לבעלי ערך. הפסקנות שלך לגבי השאלה מה נכון ומה לא נכון הייתה לנו מפה מוסרית לדרך חיינו.

חייך היו קשים, אבל מבחינתנו, את, סבתא, ההוכחה לניצחונה של רוח האדם. כי מתוך קשיי החיים ואולי בגללם הקמת לך חיי מופת ולנו הנחלת את השאיפה לחיים כאלה. ותוך שאת בונה מתוך הריסות חייך הקודמים את חיינו החדשים, תמיד דאגת שחיינו יהיו טובים יותר. על כך אנחנו מודים לך.

עכשיו, כשאת לא איתנו, אנחנו מרגישים לא רק בחסרונה של סבתא שלנו, אלא גם בחסרונו של דור שלם במשפחתנו. הדור שהתחיל הכול והתווה לנו את הדרך. עכשיו עלינו למצוא את דרכנו בעצמנו. אבל אל תדאגי, סבתא, השארת לנו הוראות מצוינות.

אומרים שחייו של אדם נמדדים במה שהשאיר אחריו. אנחנו, נכדייך, אנחנו חלק ממורשתך, ואנחנו מבטיחים לך: לא נאכזב אותך!

נוחי על משכבך בשלום סבתא. ניצחת!

בשם הנכדים
אסף סולומון

זיכרונות שרה קרדוש

משפחת וייס

מור, מרטי, אירן

פירושקה

בלה

אנה, קטי (שרה)

התאומות אנה וקטי (שרה)

זיכרונות שרה קרדוש

בְּבֶקְשְׁצָ׳בָּה, לפני המלחמה

נולדתי ב-11.9.1924 בעיר בֶּקֶשְׁצָ׳בָּה שבהונגריה. בלידתי ניתן לי השם קָטָלִין. יחד איתי נולדה אחותי התאומה אָנָה. הורי היו אִירֶן ומוֹר וַיְיס. במשפחה שלנו כמעט כל הגברים היו חקלאים - מנהלי עבודה בחוות חקלאיות, תפקיד דומה לזה של מרכז משק בקיבוץ. מקצוע זה עבר אצלנו מאב לבן. סבי היה מנהל חווה, ובניו, אבי ושני אחיו, הלכו בדרכיו. הם ניהלו את עבודות השדה - קבעו את לוח הזמנים לעיבוד הקרקע, לזריעה, לקציר ולאסיף, ובהתאם קבעו את מכסת הפועלים שיש לשכור בכל עונה. בדרך כלל הם ניהלו חוות שבעליהן היו יהודים.

במשפחתנו היינו ארבעה ילדים: אחי בֶּלָה (נולד בשנת 1912) אחותי פִּירוֹשְׁקָה (נולדה בשנת 1914), אחותי התאומה אָנָה ואני.

אנחנו, התאומות, סיימנו את בית הספר היסודי בבקשצ׳בה. בעקבות המצב הכלכלי שהורע בתחילת שנות השלושים, אבא חכר חווה קטנה בקרבת עיר קטנה, מֶזוֹטוּר שהייתה מרוחקת מעט מבקשצ׳בה, ומשפחתנו עברה להתגורר שם. בעת המעבר היינו בנות שמונה, והתגוררנו שם עד גיל חמש עשרה. בשנתיים הראשונות לשהותנו בחווה למדנו בעזרת מורה פרטית בבית. מאוחר יותר כשנפתח במזוטור הלִיצֵאום (גימנסיה), המשכנו בו את לימודינו.

בינתיים אבא קיבל משרה חדשה בבקשצ׳בה, וחזרנו לעיר הולדתנו. באותן שנים החלו לחוקק חוקים נגד היהודים, ובשובנו לעיר הורינו התלבטו בנושא המשך לימודינו. השאלה הייתה האם עלינו ללמוד מקצוע או להמשיך את הלימודים להשכלה כללית. לבסוף הוחלט כי בימים אלה יש עדיפות לרכישת מקצוע, שהרי איש אינו יודע איך הדברים יתפתחו ומה מחכה לנו בעתיד. אחותי ואני התחלנו ללמוד תפירה. אחי ואחותי הגדולים עבדו כפקידים במפעל שבעליו היה יהודי. הם התגוררו בעיר, ואנחנו גרנו עם ההורים בחוות גידול חזירים. שם גרנו עד ליום שבו נלקחנו למחנות

באושוויץ. לא היינו דתיים ביותר אבל גם לא אפיקורסים. היינו מסורתיים ובמשק הבית שמרו על כשרות. בעיר שלנו היו שלושה זרמים ביהדות: הזרם המסורתי הקל, האורתודוכסים, והספרדים שהחמירו באדיקותם. משפחתנו השתייכה ליהדות המסורתית.

אנטישמיות הייתה תמיד בהונגריה. לא תמיד הייתה גלויה, אבל תמיד רחשה מתחת לפני השטח. גם אם ניסית להתעלם ממנה, מדי פעם הרגשת בצריבתה. לדוגמה, בבית הספר התחברנו באופן טבעי לחברות יהודיות. גם החברים של הורי היו רק יהודים. שפת האם שלנו במשפחה הגרעינית והמורחבת הייתה הונגרית. הסבים והסבתות שלנו, הורינו וחבריהם דיברו רק הונגרית. יידיש לא שמענו ולא הכרנו. התרבות ההונגרית הייתה ספוגה בנו, גדלנו עליה ואהבנו אותה. עם זאת היה משהו שהפריד בינינו לבין התושבים הנוצרים.

בשנת 1942 הצטרפנו לתנועת נוער ציונית בעיר. על עלייה לישראל לא חשבנו. לא עלה על דעתנו שנקום, נברח ונעזוב את ההורים. ככל שהצרות הלכו וגדלו כך פחות ופחות חשבנו על האפשרות לברוח ולהציל את עצמנו בלבד. לא רק אנחנו התאומות, הצעירות במשפחה, הרגשנו כך. גם בלה אחי הגדול, שהייתה לו אפשרות לברוח, בחר להישאר איתנו. הוא לא היה מסוגל לעזוב אותנו ולהציל את עצמו. יותר מאוחר, בשנת 1943, בלה נלקח למחנות עבודה, ומאז לא שמענו ממנו דבר. גם מכתב אחד לא קיבלנו ממנו. זה היה מוזר. יחד איתו נלקחו צעירים יהודים בני אותו מחזור, שלמדו וסיימו יחד את בחינות הבגרות. יום אחד הוציאו את כולם מהעיר ויותר לא ראינו אותם. איש מהם לא חזר, כאילו בלעה אותם האדמה. לא מכתב, לא עדות, לא פליט ולא זיכרון. פשוט נעלמו.

בלה וארוסתו פירי

תחילת המלחמה והשפעתה על היהודים בהונגריה

השינוי באווירה התחולל מיד עם פרוץ המלחמה באירופה. החוקים האנטישמיים נחקקו והופעלו עוד קודם לכן תחת השפעתה ההולכת וגוברת של האנטישמיות בגרמניה, עם עליית היטלר לשלטון. בעקבות חוקים אלה היהודים נושלו ממקומות עבודה ציבוריים, סטודנטים יהודיים נפלטו מהאוניברסיטאות, ומעמד הקהילה היה בשפל. העיתונות הייתה שטופה בהסתה אנטישמית, ואת כל חוליי המדינה תלו ביהודים. גם בכניסת הונגריה למלחמה לצד הגרמנים האשימו את היהודים.

עם זאת, ראשי ההנהגה היהודית בהונגריה האמינו כי הקהילה תצליח לעבור את המלחמה אם תרכין את ראשה בעת הגזרות האנטישמיות, ותוכל לשקם את עצמה אחר כך. הנאמנות של יהודי הונגריה למולדתם הייתה מוחלטת. נדמה לי כי אין מדינה בה הייתה הזדהות כה רבה של היהודים עם המדינה בה חיו. גם כאשר חבר הלאומים ניסה להשפיע ולהתערב לטובתם,

הם התנגדו לכך, וניסו להתעלם מהיד המושטת. לדעתם, התערבות זו לא הייתה יכולה להועיל להם, אלא רק לסבך את מצבם. הם ראו בחוקים האנטישמיים רעה חולפת, בעיה שבינם לבין מולדתם, הונגריה, ולא עניין יהודי עולמי. הם האמינו שלאחר המלחמה מצבם ישתפר והאנטישמיות תדעך.

האנטישמיות מרימה ראש בהונגריה

היהודים התחילו לאבד את פרנסותיהם. חוקים נגד היהודים התפרסמו חדשות לבקרים, והאיסורים הלכו ורבו. גם המצב בבית נעשה קשה. את הלימודים סיימנו כשנתיים אחרי שהתחלנו אותם. היה עלינו לחפש עבודה באופן עצמאי, אבל הדבר לא התאפשר. ראשית, כי אי אפשר היה למצוא עבודה, ושנית, כי עזרנו בבית ולא הייתה לנו אפשרות לצאת ולחפש עבודה. המצב נעשה די מסובך כי דב, בעלה של אחותי הגדולה פירושקה, גויס לצבא ההונגרי בשנת 1942, ואחותי הגדולה הייתה כבר אימא לבתה מָרְתָה בת השנה, ובתחילת היריון שני. כיוון שבעלה היה מחוץ להונגריה, היא עברה לגור איתנו בחווה. הורי ואנחנו עזרנו לה כמיטב יכולתנו. בינתיים ילדה את גַּבְרִיאֶלָה, בתה השנייה. דב, אבי הבנות, לא זכה מעולם לראות את התינוקת הקטנה שנולדה לו. את הבת הגדולה ראה רק כשהייתה בת ארבעה חודשים. אנחנו לא רצינו לעזוב את המשפחה ולצאת מהעיר ולחפש עבודה. רצינו להישאר כולנו יחד. את אבא שלי שהיה כבן שישים לא לקחו לצבא עקב גילו המבוגר.

מרטה, פירושקה, גבריאלה

ב-19 במרץ 1944 התחילה מהומה בקרב היהודים. אלה שהיו בערי שדה רצו לנסוע חזרה לעיר הגדולה, ואלה שהיו בבודפשט ניסו לברוח לערי השדה. נוצרה אנדרלמוסיה אדירה. הגרמנים ומשתפי הפעולה ההונגרים ארבו לצעירים האלה ואת כל בני הנוער שעלו לרכבות תפסו וכלאו במחנה סגור. אחר כך הוציאו אותם מהונגריה ופיזרו אותם לכל הרוחות. הם לא חזרו הביתה אף פעם.

בבקשצ׳בה הגרמנים לא עשו פוגרומים. הם היו נוכחים. הם לא התאמצו להשליט את מרותם על האוכלוסייה בעיר ולחוקק חוקים אנטישמיים, כי התושבים שיתפו איתם פעולה. כל התביעות שהעלו בוצעו על ידי התושבים ההונגרים. לדוגמה, אנחנו גרנו כשני קילומטר מחוץ לעיר. זה היה לא רחוק מהעיר אבל כדי להגיע לעיר לעבודה או לקניות רכבנו על אופניים. זה היה קל יותר מהליכה, לכן לכל אחד מאיתנו היה זוג אופניים. יום אחד הודיעו שצריך להביא לעירייה את כל זוגות האופניים של היהודים. הבאנו אותם כפי שנדרשנו. לא עלה על דעתנו שאפשר להתעלם מההוראות. כל כך פחדנו, זה היה פחד איום. אחרי האופניים התבקשנו להביא טבעות, עגילים, צמידים וכו׳, ומסרנו הכול. פחדנו משכנים וממלשינים.

הגטו בבֶּקֶשְצָ׳בָּה

הגטו הוקם בעיר שלנו, בקשצ׳בה, כנראה משום שהייתה זו עיר גדולה באופן יחסי, ובה ניתן היה לרכז את כל היהודים מערי השדה ומהכפרים הקטנים שבאזור. עזבנו את החווה והצטרפנו ליהודים בגטו. אבל עדיין לא הבנו את חומרת המצב, כי למרות הדוחק והצפיפות עדיין היינו כולנו יחד: הורי, אחותי הגדולה יחד עם בנותיה הפעוטות, ואנחנו התאומות. אלינו הצטרפו גם אנשים מהמשפחה המורחבת שלנו: אימו ואחותו של דב (שאז היה גיסי, ואחרי המלחמה היה לבעלי); ארוסתו של אחי עם הוריה ואחיה; דודי עם שני ילדיו; סבתא שלי; דודתי. היו שם אנשים בני שבעים ושמונים לצד תינוקות וילדים קטנים. בימים הראשונים בגטו הייתה צפיפות איומה. במשך הימים לא עשינו משהו מיוחד אבל היד הקשה של השומרים ההונגרים והגרמנים כבר הייתה מורגשת. באחד הימים נלקחו אנשים מהגטו לחקירה בחשד שהעלימו כספים. לקחו אותם בבוקר השכם והחזירו אותם בערב. ביניהם היו אבי ואחותי הגדולה פירושקה. אחותי חזרה הבייתה במצב נורמאלי. אבל אבא, שהיה אדם מאוד גאה, רציני, שתקן, מכבד את האחרים ודורש שיכבדו אותו, נפגע ונשבר באותו יום. אחרי שהחזירו אותו לא היה לו כוח לעלות במדרגות. הוא אמר בכאב: "עכשיו אני יודע שאין אלוהים! לו היה קיים לא היה מרשה שיקרה מה שעשו לי". הוא היה מזועזע עד עמקי נשמתו. כנראה הכו אותו מכות נמרצות כדי שיספר היכן הסתיר את הכסף, שלדבריהם לקח ללא רשות. אבא לא התלונן ולא סיפר לנו דבר על החקירה שעבר, אבל אנחנו ראינו את ידיו ורגליו הנפוחות, ראינו שלא היה יכול לעמוד על הרגליים. זה היה נורא. הוא היה שבור לגמרי. גם היום אני משוכנעת שהוא לא לקח דבר, לא הסתיר שום כספים. פשוט העלילו עליו. ידעו שהייתה לו פרנסה טובה, כיוון שהיה מנהל חווה ועבד שם עד ליום שבו גירשו אותנו לגטו. אולי חשבו שהוא עזר לבעלי החווה היהודים להחביא את כספם. אני לא יודעת... אולי. גם אחותי הגדולה שתקה. היא לא סיפרה לנו דבר על מה שעבר עליה בחקירה, רק אמרה שאותה לא הכו.

מור ואירן וייס

גם היא הייתה מזועזעת ממה שראתה, אבל החזיקה מעמד למען בנותיה הקטנות, למען המשפחה. היא הייתה מאוד מאוד חלשה.

בגטו היינו כשישה שבועות. משם העבירו אותנו לאתר שהיה קרוב לפסי הרכבת. זה היה בית חרושת גדול מאוד לטבק. במפעל זה היו מספר בניינים בגובה של שתיים ושלוש קומות. שם דחסו את כולנו יחד. מיטות לא היו שם. ישנו על מזרונים פשוטים. אי אפשר היה להכין אוכל בנפרד. בישלו שם במרוכז משהו דומה לאוכל וחילקו לנו. יחד עם כל היהודים שגורשו מבתיהם לגטו היו חולים שהוצאו מבתי החולים, חולי נפש שהוצאו מהמוסדות שלהם, וילדים מפגרים. את כולם ריכזו יחד. לעולם לא אשכח את המראות הנוראים של חולים אלה. יום אחד הצצתי לשם מתוך סקרנות. מעולם עד אז לא ראיתי תופעות כאלה לפני כן וגם לאחר מכן. הילדים זחלו על ריצפה מלוכלכת. הם עצמם היו מטונפים, צרחו ובכו. זה היה מראה נורא ואיום. יותר מאוחר הם נלקחו לאושוויץ ושם

הובלו למותם כמו רבים אחרים. היינו באתר בית החרושת כעשרה ימים. ידענו שצריכה לבוא רכבת ולהסיע אותנו, אך לא ידענו בדיוק לאן, ולא חשדנו בשום דבר. סיפרו לנו שאנחנו נוסעים למחנות עבודה. הצעירים יעבדו והזקנים ישמרו על הילדים. בשום שלב לא עלה על דעתנו לברוח. גם לא היה לאן. יהדות הונגריה הייתה מאוד תמימה. לא היינו רגילים לפוגרומים ולהתפרצויות אנטישמיות כמו בפולין או ברוסיה. אני זוכרת שסיפרו מפה לאוזן על עלילות הדם, כאילו יהודים רצחו ילד נוצרי והשתמשו בדמו לאפיית מצות. אבל זה קרה בעבר הרחוק. סיפרו שבפולין מתרחשים דברים איומים. לא האמנו לסיפורים הקשים, ומעבר לכך היה לנו ברור שבהונגריה דברים כאלה לא יוכלו לקרות. לא יכולנו לתאר לעצמנו את מה שיקרה. הרי אילו הייתי שואלת את הורי האם הם יהודים או הונגרים, היו עונים שהם קודם כל הונגרים שדתם היא יהודית. זה היה האסון שלנו.

בִּירְקֶנַאוּ

מהמפעל לייצור טבק, הסיעו אותנו לאושוויץ. נסענו יומיים, אולי שלושה ימים. בקשצ׳בה שוכנת במישור רחב ידיים. אני לא ראיתי הר עד גיל שמונה. וכשכבר יצא לי לראות הרים, היו אלה הרי בודה בבודפשט שאינם גבוהים במיוחד. אני זוכרת שבנסיעה לאושוויץ הצצנו דרך אשנב גבוה כי נסענו בקרון להובלת בהמות שלא היו בו חלונות. הצצנו דרך האשנב בתקרה של הואגון (הקרון), ראינו הרים ומאוד התרשמנו מיופים. נסענו דרך קרקוב. נסענו ונסענו... כמעט לא ראינו דבר. אולי רק פיסת שמיים וראשי הרים... לפעמים הרכבת עצרה למספר דקות לצרכים של אנשים. נסענו ונסענו...

אנה וקטי

ואחרי מספר ימים הגענו לבירקנאו. ירדנו מהרכבת והייתה הרגשה טובה של שחרור. נשמנו אוויר נקי יותר. זה היה בקיץ, ב-27 ביוני. בחוץ היה חם מאוד. נראה לי היום מאוד משונה שהילדים הקטנים היו מאוד שקטים. אינני יודעת מדוע. בזמן הנסיעה הם לא בכו... אולי היו מטושטשים מהחום בקרון הסגור והצפוף. היה שם מקום לשבת אבל בקושי היה מקום לרגליים כי ממול תמיד ישבה מישהי... כשהרכבת עצרה קפצנו בשמחה החוצה כדי ליישר סוף-סוף את הרגליים. אחותי הגדולה הייתה עם שתי בנותיה הקטנות.

היא הרגישה רע מאוד. סבלה משלשול ומחולשה גדולה, ורזתה מאוד, כנראה בגלל המצב הקשה והדאגה לבנותיה הפעוטות. כשאני ואנה ירדנו מהקרון לקחנו מיד את שתי הקטנות על הידיים. היינו מאוד דומות אחת לשנייה כי היינו תאומות זהות, ולבשנו תמיד בגדים זהים מכף רגל ועד ראש.

פרידה

כשהחזקנו את הבנות על הידיים באו לקראתנו שני בחורים לבושים בגדי אסירים. הם שאלו אותנו שאלות בגרמנית, וכיוון שלמדנו בבית הספר את השפה, הבנו אותם פחות או יותר. שאלו אותי אם אנחנו תאומות. "בוודאי!", עניתי, "אתם לא רואים?" הם המשיכו ושאלו אם הבנות הן שלנו ואנחנו מאוד צחקנו, איך חושבים עלינו, בנות כל כך צעירות, שאנחנו כבר אמהות? זה נראה לנו מאוד משונה.

אמרנו "לא! לא!" וזו הייתה שגיאה חמורה... שנים אחר כך חשבתי שאולי יכולנו להציל את הקטנות. אני, לדעתי, יכולתי. הם שאלו אם יש לילדות סבתות, ענינו שכן, אמרו לנו לתת את התינוקות לסבתות. נתנו אחת לאמי ואחת לחמותה של אחותי. ואז הזמינו אותנו לבוא איתם. ביקשנו לומר להורים שאנחנו הולכות וקיבלנו רשות. לשאלתנו "מתי נחזור?" ענו שאחר כך. נפנפנו לשלום והבטחנו שעוד מעט נחזור. זאת הייתה הפרידה שלנו מהמשפחה. אנחנו כבר לא היינו בסלקציה.
האנשים האלה שלקחו אותנו היו, כמובן, יהודים, ואולי אפילו ידעו מה מחכה לנו. הם נצטוו להוציא מתוך היהודים שהובלו לאושוויץ כמה שיותר זוגות תאומים וזה מה שעשו.

למעשה לא ידענו איפה אנחנו נמצאות. לקחו אותנו ללאגר ושם פגשנו עוד זוגות תאומות, כולן צעירות, כולן מיוצאי הונגריה. לפני שהכניסו אותנו למקום סימנו אותנו. אני קיבלתי את המספר A-8271 ואחותי את המספר A-8270. לפנינו היה זוג תאומות ואחרינו עמדו תאומות. אלה היו מספרים של תאומות. מעניין אם מישהי מהבנות האלה הצליחה לשרוד. את המספרים האלה חרטו על הזרוע של כל אחת מאיתנו בעזרת מחט מיוחדת, ואחר כך מילאו את הפרטים שלנו - שמותינו, מתי נולדנו, מאין באנו, איפה עלינו על הרכבת וכדי. הכניסו אותנו לתוך בלוק של חולים ואנחנו טיפלנו בהם ועשינו עבודות ניקיון. לאחר כמה שבועות שאלנו מתי נראה את הורינו. אחת התאומות שישבה לידנו אמרה שההורים שלנו נשרפו באש והצביעה על העשן שנראה מתמר מרחוק מאחד הכבשנים. בכינו נורא. הייתה בינינו צעירה גרמניה, שיותר מאוחר הסתבר כי הייתה אסירה פוליטית. היא זו שאמרה לנו שההורים שלנו עוד חיים ונפגוש אותם לאחר המלחמה. בדיעבד הסתבר שזה לא היה נכון, אבל השקר שלה נתן לנו תקווה ובעצם החזיק אותנו בחיים.

דיזינפקציה

בלאגר היינו כחודש ימים. במשך החודש הזה עבדנו בטיפול בחולות ובניקיונות. אחר כך העבירו אותנו ללאגר אחר.

בסוף יולי או תחילת אוגוסט עשו לנו דיזינפקציה - חיטוי. לקחו אותנו ערב אחד למקלחת גדולה והפשיטו אותנו מבגדינו. עמדנו עירומות וצריך היה לעשות חיטוי לנעליים ולבגדים. שפכו על הנעליים ועל הבגדים ליזול או משהו כזה. אנחנו היינו צריכות להתקלח. חכינו המון זמן בחוץ, עירומות. באושוויץ ובבירקנאו הלילות מאוד קרים. ביום השמש זורחת ומחממת מאוד ובלילות קר מאוד. עמדנו שם עירומות כל הלילה, עד שהגיע תורנו להתקלח. מים חמים כבר לא היו. התקלחנו במים קרים. להתנגב לא היה במה. בינתיים חזרו הבגדים מהחיטוי. הבגדים היו מסומנים במספרים ואנחנו כמו ילדות טובות חכינו שיקריאו את המספר שלנו ונקבל את בגדינו בחזרה. חכינו זמן רב ולבסוף אכן הקריאו את השמות שלנו אבל את הבגדים שלנו לא קיבלנו חזרה. הסתבר שהאוקראיניות סחבו את הבגדים שלנו ואנחנו קיבלנו סמרטוטים - בגדים שלא התאימו לנו כלל. באותו לילה אחותי ואני התקררנו וחלינו. הכניסו אותנו למבנה שעבדנו בו קודם, אלא שהפעם באנו לשם כחולות. לי ירד החום, הבראתי, והחזירו אותי ללאגר שלנו. אחותי נשארה שם עוד כמה ימים, עד שהחום ירד מעט, ואז הוציאו אותה. כעבור מספר ימים חומה שוב עלה ואז החזירו אותה ללאגר של החולות, ומיד שלחו אותה חזרה לקראת ביקורת של מנגלה. למעשה הוא ערך ביקורת בלאגר יום יום. אותו יום היה קרוב לראשון לחודש וכולם ידעו שבקרוב יהיה חיסול. ידענו שבחולים לא מטפלים יותר מדי. מסלקים אותם במהירות. לאחותי החום לא ירד. הייתה שם בחורה צ'כית שהייתה אחראית על הבלוקים של החולים. היא הייתה יפהפיה והיא זו שתמיד קיבלה את מנגלה כשהגיע לסייר

במקום. מנגלה היה בחור יפהפה, הוא נראה כמו שחקן קולנוע, תמיד מגולח, מסודר, תמיד נראה טיפ טופ, אי אפשר היה לתאר שהוא כל כך אכזר כפי שהסתבר בדיעבד. הוא תמיד נהג בבחורה הצ׳כית בג׳נטלמניות, תמיד נתן לה כבוד. אבל היא כבר ידעה בדיוק מי הוא, ויום לפני הסלקציה היא שלחה את רוב החולות אל מחוץ ללאגר.

סלקציות

אחותי סיפרה לי שבזמן שהייתה בבלוק החולים התיידדה עם בחורה שגם לה הייתה אחות תאומה. באחד הימים אחותי התגנבה וביקרה אותה בחדר החולים. למחרת חזרה לבקר שוב את חברתה אבל היא כבר לא הייתה שם. סיפרו שלקחו אותה בטרנספורט ומהטרנספורט לא נשאר זכר. לאחותי הדבר נראה מאוד חשוד. איך לקחו בחורה כל כך חולה וחלשה לטרנספורט של עובדים?

אף פעם אי אפשר היה לדעת לאן מובלים נוסעי הטרנספורט - אם לחיים או למוות. בסלקציות האלה לא היו הרבה חוכמות. כולנו עמדנו שם עירומות ואמרו לכל אחת ימינה או שמאלה. אף פעם לא ידענו אם זה טוב לעזוב את בירקנאו או טוב להישאר בה. אף פעם לא ידענו אם אנחנו יכולות לשמוח או לבכות. הכול היה כל כך מסודר. המחשבה הגרמנית עם הסדר שלהם... רק מזה אפשר היה להשתגע.

באושוויץ קיבלנו אוכל בצורה מסודרת, שלוש פעמים ביום. אבל איזה אוכל גרוע! גרוע מאוד! מרק עשוי מעשבים. פעם בשבוע בערך מצאנו קצת שעועית במרק או תפוחי אדמה. הקפה, אם אפשר היה לקרוא לזה קפה, היה מעין משקה שהוא קצת קפה וקצת תה, ופרוסה קטנה של לחם. היה מעט מאוד, אבל היה תמיד. שם גם הבנתי שדרך ההתייחסות לאוכל אפשר להכיר את אופיו של אדם. היו כאלה שקיבלו את מעט האוכל ומיד בלעו אותו. למעשה לאחר הארוחה הזו, לאורך כל היום כמעט לא אכלו דבר חוץ מהמרק המשונה. והיו אנשים כמוני, טיפשה שכמותי, תמיד חילקתי את פרוסת הלחם לשלוש מנות, שיהיה לי לבוקר, לצהרים ולערב. זה פשוט עניין של אופי האדם. אחרי למעלה מארבעים וחמש שנים, דבר לא נמחק. הזיכרונות האלה הולכים איתי לאורך כל חיי, אינם עוזבים אותי לרגע.

מתנה ליום הולדת

אצל אחותי נמשך המצב הקשה. החום לא ירד, היא שכבה לידי וכל הלילה רעדה מקור. אני חושבת שבהתחלה סבלה ממלאריה. היא לא הייתה מסוגלת לעמוד במשך שעה כשספרו את כולנו, לא הייתה מסוגלת לעבוד. כל הזמן נכנסה ויצאה מלאגר החולות. מאותה דיזינפקציה היא לא התאוששה. היא ירדה מאוד במשקל. אני סחבתי אותה. לא השארתי אותה אף פעם לבד. אני זוכרת שביום הולדתנו, באחד עשר בספטמבר, כשהיינו באושוויץ, היא שכבה חולה בבלוק החולים. כל כך רציתי להביא לה מתנה, אולי ממחטה, משהו שישמח אותה. אבל לא היה מקום שבו יכולתי למצוא מתנת יום הולדת כמו ממחטה, ואני פשוט לא יכולתי לגנוב. מי שלא ידע שם לגנוב חייו היו מאוד קשים. בסופו של דבר סחבתי סוודר, ומכרתי אותו תמורת עגבנייה וחתיכת בצל... את זה הבאתי לה כמתנת יום הולדת.

"העבודה משחררת"

עבדתי ב"שטריקאי" - עבודה עם בגדים סרוגים. אנחנו מיינו אותם, תיקנו במקומות שהיה צריך וסידרנו אותם.

אני זוכרת מעבודה זו אפיזודה איומה. הבלוק שעבדנו בו היה קרוב לפסי רכבת. ישבנו קרוב לדלת הפתוחה מעט, ודרך הזכוכית ראינו את שיירות האנשים והילדים צועדים לעבר מחנות ההשמדה. באוקטובר הגיעו טרנספורטים מטריזנשטט ומלודז' וזה היה מחזה מחריד. הקרימטוריום בער יום ולילה, יום ולילה. ביום ראינו את הלהבות, ובלילות הבלוק היה מואר באש הכבשנים. האנשים שהגיעו בטרנספורטים מגטו טריזנשטט הלכו מסודרים ושקטים אל מותם. הם עוד שלטו בעצמם, אולי עוד לא האמינו שדבר כזה יכול להתרחש. אבל אלו שבאו מגיטו לודז' עם ילדים קטנים ותינוקות שנולדו במהלך המלחמה ידעו בדיוק לאן מובילים אותם. האימהות היו היסטריות וצרחו עד לב השמים. הן זרקו שטרות של כסף, שהביאו משם. היה זה מחזה זוועה שלא אוכל לשכוח. לעומתם היהודים מהונגריה הלכו כל כך בשקט, כל כך מסודרים, בלי היסטריה, עשו כל מה שאמרו להם בשקט, לא שיערו לאן הם הולכים.

אחרי השחרור פגשתי את ארוסתו של אחי. היא סיפרה לי שראתה איך העמיסו את אימה על משאית. היה לה ברור שלוקחים אותה לקרימטוריום, כי העלו אותה עירומה, עקב הפריחה שכיסתה את כל גופה. על בני משפחתי, הורי, אחותי הגדולה והתינוקות לא שמעתי דבר מעולם לאחר שנפרדנו. אני חושבת שלקחו אותם במשלוחים באוקטובר או בנובמבר, כשחיסלו את כל מי שהגיע מהעיירות ומהכפרים. בינתיים העבירו אותנו ללאגר אחר. גם שם עבדנו בתיקונים ובמיון בגדים. גם שם היו רק נשים יהודיות. האחראית על העבודה הייתה בחורה מפולניה, כבת שמונה עשרה. היא הייתה באמת בחורה טובה, לא אכזרית. אינני אוהבת לחזור לזיכרונות שלי מאותם ימים. יום אחד לקחו את כולנו למקום מסוים. תלו בחורה מסכנה. לא ממש ראיתי כי לא רציתי לראות, אבל ידעתי מה קורה. הוי... זה היה נורא!!! וכל הזמן עשו סלקציות, ושלחו את מי שיכלו לשלוח. באותו זמן קראו לנו מעט מאוד לבדיקות.

בדיקות דם

כשבוע לאחר שהגענו לבירקנאו, לקחו אותנו, כמה זוגות של תאומות. צעדנו ברגל לאושוויץ ושם לקחו לנו דם, עשו לנו צילומים, ונתנו לנו מברשת שיניים, משחת שיניים וחתיכת סבון. זו הייתה מתנה שאז עוד לא ידענו כמה היא חשובה בתנאי המחנה. על הניסויים בתאומים לא ידענו הרבה. ידענו רק שלוקחים אותנו לבדיקות. משום מה לקחו לאחותי הרבה יותר בדיקות דם מאשר לי. אולי בגלל החום הגבוה שסבלה ממנו.

עם הזמן פסקו כמעט לגמרי הבדיקות אבל באו צרות חדשות. לפני שד"ר מנגלה נעלם בחודש אוקטובר או נובמבר, עוד הספיק לעשות סלקציות ולשלוח אנשים למותם. לאחד המשלוחים צירפו אותנו. מאוד שמחנו להצטרף למשלוח. אבל בזמן הבדיקה האחרונה, כשעמדנו כבר עירומות, הוא זכר את הפנים שלנו ואת מבנה הגוף שלנו, היינו כל כך דומות. הוא הפריד אותנו משאר הבנות בטרנספורט ונשארנו בבירקנאו עד ליום האחרון שבו פינו את המחנה. זה היה בינואר. היה חורף קשה וירד הרבה שלג. במחנה היו ערמות של שלדים, גופות של נשים שמתו ממחלות, רעב, וצרות אחרות.

באותו זמן עברנו לגור בבלוק חדש. בלוק זה עמד ליד לאגר, הבלוק של הצוענים שהיה הלאגר הקרוב ביותר לקרמטוריום. באושוויץ היו כמה משרפות ואנחנו היינו ליד אחת מהן. קיר הבלוק היה בנוי מלבנים ועל הקיר נותרו כתובות שכתבו הבנות שהיו שם לפנינו, לפני שנלקחו לכבשנים. קראתי את הכתובות והזדעזעתי. אני זוכרת כתובת בהונגרית: "זה שמי ואני מהעיר הזאת והזאת. מי שיצא מפה חי, שיכתוב לאימא שלי שלקחו אותי מפה לקרמטוריום". אפשר לתאר מה מרגישים אנשים שחיים באותו בלוק ממנו נלקחו אנשים לקרמטוריום?! הבנו שזה סופנו, שגם אותנו ייקחו מכאן לכבשנים. זה היה ברור לנו לגמרי. מסביבנו הלאגרים כבר היו ריקים, ובלאגר שלנו נשארנו נשים מעטות.

אנחנו היינו הלאגר האחרון

כולנו היינו חולות. סבלנו מחום גבוה, לא היה מה לאכול, והיינו באפיסת כוחות. גם אני הייתי חולה אבל מחלתה של אחותי הייתה קשה יותר. נפוצו שמועות שנצטרך ללכת מהבלוק, והיא אמרה לי "אני לא יכולה ללכת. אנחנו נשארות". אני אף פעם לא אמרתי "אני נשארת" תמיד זה היה "אנחנו" תמיד היינו יחד. צעד אחד לא עשינו אחת בלי השנייה. אמרתי לה: "אנחנו חושבות בהגיון. פה לא תישאר נפש חיה. אם אנחנו נלך, אולי יש לנו סיכוי קטן להישאר בחיים. כל מי שיישאר פה יישרף". אני פשוט הכרחתי אותה ללכת. היא הייתה כל כך חולה, בקושי יכלה לצעוד איתנו. הכרחתי אותה לבוא איתי, סחבתי אותה, ממש סחבתי אותה על גבי. אוכל לא נתנו לנו לדרך, הבנות פרצו למחסן, ולמי שהיה כוח לקחה שימורים או גבינות שהיו שם. לי לא היה כוח ללכת לשם ולהילחם, לקחתי שלושה כיכרות לחם מתוך מה שכולם דרסו והשאירו. הם היו קשים כמו אבן. זה לא היה לחם אלא קמח דומה לנסורת. אני לא יודעת ממה היה עשוי הלחם. אחותי הייתה תלויה עלי מצד אחד והלחם מהצד השני וככה הלכנו. כשהגענו לשער, עמד שם מישהו שאמר לנו: "למה אתן הולכות? תישארו פה, אתן לא תוכלו ללכת". עניתי לו: "אני חזקה, אני יכולה ללכת ולקחת את אחותי". זה היה הסוף. הסוף של אחותי. אחרי הרבה שנים פגשתי זוג תאומות פה בארץ. שם הן היו בנות שש עשרה. ממש ילדות. יותר צעירות ממני. אולי הן גם לא תפסו את חומרת המצב. הן סיפרו שאמרו: "אנחנו לא הולכות. יהיה מה שיהיה. אנחנו נשארות פה". אמרתי להן: "אם תישארו פה אתן תמותו". "לא איכפת לנו, אנחנו נשארות". אמרתי לאחותי שרק בנות שש עשרה יכולות להיות תמימות כל כך. אבל מזלן שפר ממזלנו. שלושה ימים אחרי שעזבנו את המחנה הרוסים שיחררו אותן. לולא הייתי מתעקשת אחותי לא הייתה מתה. על זה אני מאשימה את עצמי כל החיים. רציתי רק טוב. לא יכולתי לדעת מה יקרה ובזה שסחבתי אותה איתי הרסתי אותה.

צעדת המוות

בתקופה שעברנו ללאגר c הפסקנו לעבוד. האנשים היחידים שעבדו היו הזונדרקומנדו, הקומנדו של המתים, אלה שפינו את גופות המתים. אנחנו לא עשינו דבר. כולנו היינו חולים. כבר לא היה שם אדם בריא אחד. שם כבר לא הפרידו בין החולים לבריאים. עזבנו את אושוויץ לפנות ערב. הלכנו דרך בירקנאו עד שירד הלילה. הלכנו והלכנו. בלילה הראשון, כשכבר היה חשוך לגמרי, הורו לנו לעצור. התיישבנו על השלג ולא קפאנו. עד היום אני לא מבינה איך ייתכן שלא קפאנו. אני חושבת שגרמנים הובילו אותנו. אבל מי ראה מי מוביל אותנו? הלכנו כמו כבשים. קמנו בבוקר והמשכנו ללכת הלאה. עוד לילה עבר ועוד אחד, וכבר איבדנו את היכולת לספור את הימים. לילה אחד הגענו לכפר קטן. נכנסנו לתוך רפת. חשבנו שמפה לא נצא בחיים. נשארנו עם הבהמות. שם היה יותר חם מאשר בחוץ. אבל בבוקר הוציאו אותנו והמשכנו ללכת עוד ועוד. הלכנו יום שלם והגענו לאסם של קש. בעליית

האסם הזה ישנו על הקש כל הלילה. בבוקר שוב המשכנו ללכת, ובערב הגענו לתחנת רכבת. זו הייתה תחנה בשום מקום. אפילו מבנה של תחנה לא היה שם. פסי רכבת היו, והרכבת עצרה שם. עלינו עליה ונסענו לרָאוֶונְסבְּרִיק.

היה זה ב-19 בינואר 1945. אינני יודעת את מניין הימים כי שם בוואגונים (בקרונות) היינו חצי מתים. הקרון היה פתוח לגמרי, קרון של בהמות. לא היה בו גג רק קירות. בדרך ירד עלינו שלג. מתוך צמד השומרים שליוו אותנו, אחד הדליק מדורה והרשה לנו להתקרב ולשבת ליד האש. היה לכל אחד מאיתנו ספל פח. אספנו בו שלג והוא הרשה לנו לחמם את השלג. זה מה ששתינו. אוכל כבר לא היה לנו כי גנבו לנו את הלחם כשעלינו על הוואגון. לא היה לנו שום דבר לאכול, רק שתינו את מי השלג. ככה הגענו לרָאוֶונְסבְּרִיק. זה היה מקום יפה. אני לא יכולה לתאר כמה יפה היה. אורות המחנה קיבלו את פנינו. הקצינים גרו שם בווילות יפות. על ענפיהם של עצי האשוח הצטבר שלג. לא היה זה מישור שהיינו רגילות אליו, אלא אזור גבעות מכוסות במעטה שלג, מקום יפהפה. אבל אנחנו המשכנו הלאה. לבסוף הביאו אותנו לצריף ענק, ארוך, עשוי עץ. הכניסו את כולנו לשם. היינו בחולשה כללית. רבים מתו בדרך. היינו כבר האחרונים שנשארו. אנחנו תמיד הלכנו בסוף הקבוצה שלנו. איכשהו סיבבו אותנו ונכנסנו ראשונות לצריף. נכנסנו עמוק פנימה לתוך הצריף. כבר לא יכולנו לזוז. לא היה שם מקום לשבת, לא היה מקום לישון... היינו כל כך חלשות... אין לי מילים לתאר כמה היינו חלשות. לאחותי כל הדרך לא ירד החום ושם היא פתאום התחילה לשלשל. היא הייתה צריכה לעשות מאמץ ולצאת החוצה. ועד שחזרה כבר לא יכולתי לעזור לה, כי הייתי צריכה לשמור לנו מקום לשבת. כשהיא חזרה... זה היה נורא... היינו שם בצריף יום אולי יומיים ואחר כך העבירו אותנו לאוהל גדול עם מיטות של שלוש קומות. למזלנו עוד הצלחנו לתפוס מיטה בקומה התחתונה כי אחותי הייתה במצב כל כך קשה שהייתה צריכה לרוץ כל הזמן החוצה... לפעמים הספיקה לרוץ, לפעמים הלכה... היינו במקום הזה אולי שבוע ימים. יש לציין שאנחנו הגענו לראוונסבריק מאושוויץ נקיות מכינים. באושוויץ מאוד הקפידו על ניקיון. כשהגענו לראוונסבריק סיפרו לנו שלפני זמן לא רב הגיע לכאן טרנספורט מבודפשט. אספתי את כל כוחותי והלכתי לשמוע מה קורה בהונגריה. היינו שם רבע שעה אולי חצי שעה, נדבקנו בכינים ולא הצלחנו להיפטר מהן כי לא הייתה אפשרות להתרחץ. לא היו שם מים חמים. רוב הזמן המים היו קפואים.

טרנספורטים של גברים ונשים

במשלוח שלנו היו רק נשים הונגריות. בבירקנאו היו איתנו גם נשים מפולין ואוקראינה אבל פה כבר היינו רק נשים יהודיות. גברים כמעט ולא ראינו. כשעזבנו את אושוויץ והלכנו ימים ולילות ניחשנו שלפנינו עברו פה גברים. אני חושבת שהם היו יותר חלשים מאיתנו הנשים... או אולי ניסו לברוח... אבל לצידי הכביש היו מוטלות גופות של גברים והראשים שלהם היו מפוצצים. ירו בהם. זאת הייתה הפעם הראשונה שראיתי אנשים ירויים בצורה כזו. המוח נשפך להם מהראשים וככה שכבו שם, לצידי הדרך... נורא!... אם נשים נראות נורא כשהן רזות הגברים נראו כמו מתים מהלכים. גברים יהודיים... אי אפשר לשכוח את המראות. אולי כיוון שהייתי עם נשים כנראה התרגלתי למראה של שלדי נשים... באחת הפעמים חלפה לידנו רכבת עם גברים. היה להם סלק בהמות והם זרקו אלינו, לקרון שלנו. זה היה האוכל שלנו באותו הזמן... אם אפשר היה בכלל לקרוא לזה אוכל. מאותם ימים אני לא זוכרת כלום. לא זוכרת פרצופים, לא שמות, רק את המומנטים שהשפיעו עלי. מראוונסבריק הגענו למָלְכּוֹב.

אחותי

אחותי הייתה במצב קשה מאוד. בקושי יכלה ללכת. בשבילי זו הייתה אמת המידה. אני לא ראיתי אף אחת, לא שמעתי אף אחת. רק היא הייתה קיימת בשבילי. להפתעתנו, לפני היציאה למלכוב קיבלנו לחם וגבינה. הגענו לשם כששתינו חולות. הכניסו אותנו לבלוק החולים. היה זה כנראה בסוף ינואר או בתחילת פברואר. ושוב, כמו באושוויץ, אני החלמתי. החום ירד והוציאו אותי מהבלוק. אבל אחותי כבר לא יצאה משם. אף אחד לא עבד במקום הזה. אני לא הייתי במצב שהייתי יכולה לעבוד. הרכיבו ממעט הנשים שנשארו בחיים טרנספורט והיינו צריכות לעזוב את המקום. גם אותי רצו לצרף למשלוח הזה. הייתה איתנו במלכוב רופאה שבעבר בעיר שלנו הייתה רופאת עיניים, אבל שם הייתה רופאה לכל התחלואים. ביקשתי ממנה שלא תכניס אותי לטרנספורט כי אני לא רוצה לעזוב את אחותי. "מה שיהיה איתה, יהיה איתי". היא נענתה לבקשתי ולא הכניסה אותי לרשימת הבנות המיועדות למשלוח. יום יום התגנבתי לראות את אחותי. בתחילה נתנו לי להיכנס, ואני סירקתי אותה, האכלתי אותה, עזרתי לה כמה שיכולתי. אחר כך כבר לא הרשו לי להיכנס. לפעמים הצלחתי להתגנב, לעיתים ישבתי בחוץ. היא כבר לא יכלה לרדת מהמיטה, אפילו לשירותים לא יכלה להגיע. השכיבו אותה במיטה צרה עם עוד שתי בנות, שלוש בנות יחד. באחת הפעמים שבאתי מצאתי אותן רק שתיים במיטה. לשאלתי על הבחורה השלישית ענתה אחותי "היא מתה". אחר כך מתה גם השנייה שהייתה לצידה. היינו רק בנות עשרים.

אנה וייס

יום אחד אמרה לי אחותי שאנשים ההולכים למות אפילו הכינים עוזבות אותם. הכינים אכן ברחו מן הגוססות, והיא קיבלה את הכינים משתי הבנות ששכבו לצידה. יותר מאוחר העבירו אותה למקום אחר. שם השכיבו אותן במיטות שהיו דבוקות אחת לשנייה. יום אחד אמרה לי "את יודעת, בקרוב אמות". "מניין לך?" שאלתי. "הכינים עוזבות אותי ועוברות הלאה", ענתה לי. אי אפשר לתאר מה הרגשתי! איך נשארתי נורמאלית אחרי כל זה? אבל לה אמרתי "למה את אומרת ככה? הרוסים כבר מפציצים את הסביבה שלנו! שמענו פיצוצים, ולפטריות האש שעלו בעקבות ההפצצות והאירו באור גדול את הבלוק קראו "נרות סטלין". חודש לפני מותה פתאום שאלה אותי "תגידי, את אוהבת אותי?" נדהמתי. חשבתי לעצמי, איך היא שואלת אותי שאלות כאלה. ואז המשיכה "כי אני רוצה לבקש אותך משהו. תיכנסי לחדר של הרופאה ותידרשי ממנה שתיתן לי תרופה שתעזור לי להחלים או שתיתן לי משהו שיגמור אותי. אני כבר לא יכולה להמשיך כך יותר!" עניתי "לא!" והלכתי לרופאה. כמעט זרקו אותי משם. ב-23 באפריל קראו לי מהבלוק. הלכתי לראות את אחותי ומצאתי אותה מתה. הוציאו אותה באלונקה ושמו אותה על ערימת גופות בעגלה רתומה לסוסים. הייתי כל כך מטושטשת אבל רציתי לעלות ולנסוע איתה בעגלה. כמובן זרקו אותי משם וצחקו ממני. אחרי שלקחו אותה פרצתי

בבכי נורא. רצתי לבלוק, זרקתי את עצמי על הרצפה וצרחתי בקולי קולות. מה יכולתי עוד לעשות? אני זוכרת שכל הנשים מהבלוק עמדו סביבי ולא ידעו איך להרגיע אותי. הן שאלו "מה את צורחת? השתגעת? למי את עוזרת, בקרוב כולנו נמות" ככה זה היה. אפילו לבכות אי אפשר היה.

מָלְכוֹב

בתקופה שהיינו במלכוב בקושי היה מה לאכול. העובדה שנשארתי בחיים הייתה מאוד משונה. אני חושבת שבסוף חייה אחותי נדבקה בטיפוס. היא הייתה מאוד רזה והבטן שלה הייתה נפוחה מאוד עם הרבה כתמים אדומים. איך אני לא קיבלתי טיפוס עד היום אינני מבינה. היו שם נשים בתפקיד של אחיות רחמניות שהעבירו אלי את כל מה שאחותי לא אכלה. אכלתי מהכלים שלה ולא נדבקתי במחלה. למה? אני לא יכולה להסביר... אולי הגוף התחסן. אינני מבינה איך נשארתי בחיים. במלכוב שמרו עלינו חיילים גרמנים. הם היו ורמאכט. שם הם כבר לא היו כל כך אכזריים. הם עצמם פחדו מסיום המלחמה. כאשר כולם עזבו את המחנה במלכוב, הלכתי גם אני עם כולם

האם מישהו חשב שם להתמרד? למי היה כוח? לאנשים לא היה כוח ללכת. לא היה שם שום ניסיון להתמרד. באושוויץ ניסו להתמרד. בבירקנאו אני זוכרת את המרד. היינו בצריף שלנו. פתאום שמענו יריות וראשים של ריצה ובריחה. מיד הכניסו את כולם לצריפים ואסרו עלינו לצאת החוצה. את קולות הירי אני זוכרת היטב, אבל לא ראינו דבר.

השחרור לאחר כניעת גרמניה

ב-30 באפריל 1945 קראו לכל מי ששרד ונותר בחיים, ונתנו לנו חבילות מזון של הצלב האדום. העמידו אותנו שתיים-שתיים או ארבע-ארבע וכל אחת קיבלה חבילה מאנשי הצלב האדום. יצאנו את השער, והלכנו כל היום. האוכל בחבילה כלל גבינה אמריקאית וביסקווטים. עם רדת הלילה, הגענו לנקודה מסוימת וישנו ליד הכביש.

היה זה בתחילת מאי, והלילות כבר לא היו כל כך קרים. באמצע הלילה ראינו שאין איתנו חיילים. הגרמנים נעלמו. האדמה בלעה אותם. ברגעים הראשונים לא ידענו מה לעשות עם עצמנו. המשכנו ללכת על הכביש. בדרך, אכלנו את מה שהיה בחבילה כי זה היה המזון היחיד שנשאר לנו. הלכנו והלכנו. כאשר נגמר האוכל, מדי פעם נכנסנו לחוות קטנות שגידלו בהן תפוחי אדמה. לאיכרים הגרמנים תמיד היו חלקות שבהן גידלו תפוחי אדמה למאכל האדם ובעלי החיים. פעם אחת נכנסנו לאחת החוות האלו וביקשנו אוכל. באותו הזמן בעלי החווה בישלו בסיר גדול תפוחי אדמה קטנים שנועדו למאכל החזירים שלהם. מתוך הסיר הגדול הזה נתנו לנו בולבוסים, ושמחנו מאוד. אני זוכרת שכאשר הגענו לחווה הזו צמאות אחרי הדרך הארוכה ניגשתי לאחת הפרות ברפת וחלבתי לי מעטיניה ספל חלב. לא פחדתי. ככה התנהלנו לאיטנו עד שהגענו לדִיסְלְדוֹרְף. לא ידענו בדיוק היכן אנחנו נמצאות. בדרך פגשנו אזרחים גרמנים. לא חיילים, אלא משפחות ובודדים שנעו על הכביש. אלה היו פליטים שברחו מאימת הקרבות שהתחוללו בערים הגרמניות ובסביבתן. הם נגררו עם עגלות יד, עגלות עם סוסים ובלעדיהם. סחבו אחריהם את מיטלטליהם ונראו אבודים, כמעט כמונו.

דִיסֶלְדוֹרְף

אחרי זמן לא רב הגענו לעיר. שם ראינו לראשונה את החיילים הרוסים. הם היו מלוכלכים ועייפים, אבל אחד מהם נטל את ההרמוניקה והחל לנגן, והחיילים רקדו ושתו. ביניהם היו חיילים עם פרצופים אסייתים, מונגולים, קוזאקים, רוסים, שחורים ולבנים. החיילות נראו גדולות וחזקות. בעיר הכניסו אותנו למקום שבו היינו אמורות ללון באותו לילה. היו שם הרבה אנשים מכל מיני לאומים אבל אוכל לא היה שם. שוב היינו צריכות להשיג מזון. סיפרו לנו שלא רחוק ממקומנו יש בית חרושת לסוכר. הלכנו לשם. לחם לא מצאנו שם אבל סוכר היה בשפע. מי היה צריך באותו זמן סוכר? כמה סוכר אפשר לאכול במצב כזה? מי שהיה לו כוח סחב סוכר. לי לא היה כוח, לא לקחתי משם דבר. איכשהו הסתדרנו. כל פעם קיבלנו קצת אוכל מפה ומשם. היינו קבוצה של חמש או שש נשים והלכנו יחד. רוב האנשים שפגשנו הציעו לנו להיכנס למחנות האמריקאים כי אמרו ששם אפשר לקבל מנות מזון גדולות יותר. אבל החלטנו שלא נכנסים לשום מחנה יותר. לא רוסי, לא אמריקאי או גרמני, אנחנו נוסעות הבייתה. הרמנו ידיים ועצרנו כלי רכב שנסעו בדרך. אמרנו לנהג "להונגריה!" וכך התקדמנו בטרמפים לעבר מטרתנו. כל פעם נסענו כברת דרך קצרה או ארוכה, עצרנו, ירדנו, עלינו על כלי רכב אחד אחרי השני. אינני זוכרת אירועים ופרצופים. כולם ריחמו עלינו כי נראינו נורא. ככה הגענו עד פראג. שם לנו לילה אחד במקום שניתן לנו על ידי הקהילה היהודית בעיר, אך לא רצינו להישאר שם. למחרת קמנו והמשכנו בדרכנו. רצינו להגיע להונגריה לראות אם נשארה לנו משפחה.

להונגריה בתקווה למצוא בני משפחה

הגענו לבודפשט. ליד בית-הכנסת היה בית שאליו הגיעו כל הניצולים ממחנות העבודה וההשמדה. פגשתי שם במקרה את החבר של אחותי התאומה. היא נפטרה והוא ניצל. גם לי היה חבר. הסתבר שהוא מת שם, ואני ניצלתי. שם שמעתי כי מכל המשפחה שלי רק דב גיסי נשאר בחיים, והוא כבר נמצא בבקשצ'יבה. נסעתי לשם. עלינו על רכבת משא, כמובן לא שילמנו דבר עבור הנסיעה, והגעתי. עמדתי בתחנה ושאלתי את עצמי לאן ללכת. הלכתי לחווה שבה גרנו בעבר. בדרך פגשתי אנשים מוכרים. הם הביטו עלי בפרצופים מופתעים ושאלו "הגברת הצעירה חזרה?" נשבעתי שאני פה לא אמשיך לחיות! בשום אופן! הגעתי לבית שבעבר היה של משפחתי, ושם אמרו לי איפה גר גיסי, והיכן אוכל למצוא אותו. הלכתי לאט ברחוב שהיו בו בתי כנסת של הקהילה היהודית. פתאום שמעתי מישהו קורא לי. ניגש אלי בחור יהודי. לא הכרתי אותו. הוא רק שאל אותי "את באה משם? את רעבה?" הכניס אותי לביתו ונתן לי לאכול. זה מאוד ריגש אותי. אחר כך פגשתי ברחוב את דב גיסי. הוא בקושי הכיר אותי. אני זיהיתי אותו מיד כי הוא כבר היה משוחרר מהצבא חצי שנה ונראה במצב טוב. אני זוכרת שהשאלה הראשונה שלו הייתה האם יש סיכוי שאשתו והבנות עוד יימצאו בחיים. עניתי לו שלמיטב ידיעתי אין שום סיכוי. יותר מאוחר סיפר לי שכאשר ראה אותי הוא ממש נבהל, כי למרות שיצא לו לראות אנשים בכל מיני מצבים, מעולם לא ראה אישה רזה כמו שהייתי. הייתי אז בת עשרים ונראיתי כמו בת שלושים.

הגעתי לבקשצ'יבה בסוף חודש יוני. אחרי הגיעו אחותו של גיסי, שהייתה רווקה, ודודי שאשתו וילדיו נסעו איתנו לאושוויץ ולא חזרו משם. יותר מאוחר הצטרף אלינו אח של דב גיסי, שגם הוא איבד את ילדיו ואשתו במלחמה. לכולם נודע מקומו של גיסי, והם התקבצו ובאו אליו. שישה שרידים משש משפחות. שלוש בחורות רווקות ושלושה גברים שהיו בעבר בעלי משפחות ונשותיהם וילדיהם נשרפו במחנות ההשמדה. זו הייתה המציאות בערי הפריפריה בהונגריה. גברים צעירים, כמו אחי, לא שרדו

את המלחמה ולא חזרו מהתופת. משישה אנשים ששרדו את המלחמה הפכנו לשלושה זוגות כי אף אחד מאיתנו לא רצה להישאר לבד.

משה, האח של דב, חזר מַמַאוּטהַאוּזֶן חולה לב, ולמרות שהמחלה הייתה ידועה לנו ולגיסתי, לא היה אכפת לה, העיקר בעיניה היה להתחתן, ורק לא להישאר לבד. הם נישאו ובקפריסין נולדה טובה, בתם היחידה. שלושתם הגיעו איתנו לקיבוץ יגור, וכשהילדה הייתה בת שלוש משה נפטר ממחלת הלב. ארוסתו של אחי נישאה למשה, אחיו של דב, וגיסתי, בּוֹזִ'יקֶה התחתנה עם דודי. אני התחתנתי עם גיסי דב. הכרתי את דב שהיה נשוי לאחותי הגדולה, פִּירִי, וידעתי מיהו. ידעתי שהוא אדם טוב וישר ואני חיפשתי גם אבא וגם אדם שאפשר לסמוך עליו. בסיכומו של דבר, אחרי ארבעים וחמש שנים אני יכולה לומר כי הנישואים שלי היו מאוד מוצלחים. לא טעיתי, בחרתי טוב, הייתי עושה זאת שוב.

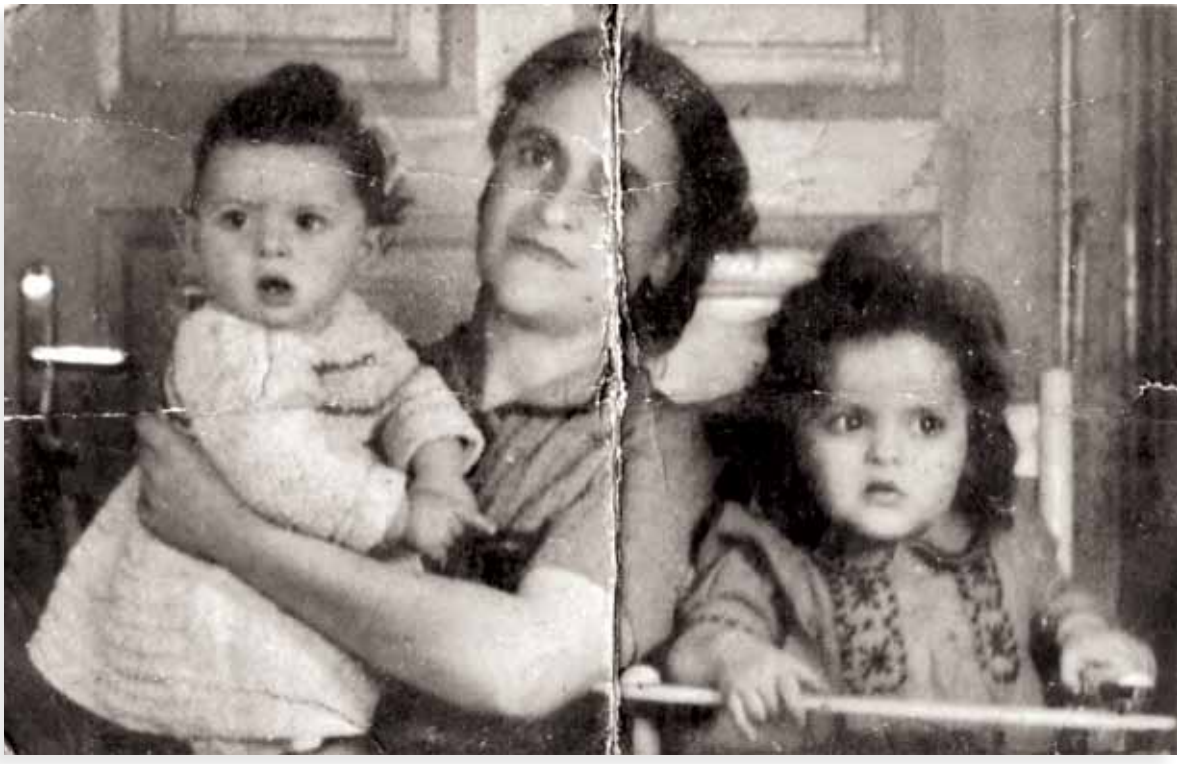

התמונה ששרה נשאה איתה כל המלחמה

זיוה

אחרי המלחמה, כאשר שרידי השואה החלו לשקם את חייהם בארץ ישראל, המשיכו להגיע גלי עלייה מאוחרים מאירופה.
כל אדם שהגיע קיווה בסתר ליבו שיפגוש קרובי משפחה שניצלו גם הם. ברדיו, שהיה אז מכשיר תקשורת מרכזי, התקיים שידור קבוע של חיפוש קרובים.
יום אחד, באמצע העבודה, קראו לשרה ואמרו: "מישהו מחפש אותך". שרה התרגשה מאוד. היא קיוותה בליבה כי מישהו נוסף מהמשפחה ניצל. כשהדלת נפתחה ראתה שרה את הנכנסת ונדהמה.
היא זיהתה אותה מיד.
בפניה ראתה את פני אחיה.
זו היתה זיוה.

זיוה היתה בתו של בלה ווייס, אחיה של שרה. זיוה גדלה בעיירה בקשצ'בה עם אימה, רוזה ראץ ובעלה, יושקה, שהיה קומוניסט.
בהיותה ילדה, צעדה זיוה ברחוב העיירה עם דודתה, מרחוק ראו איש גבוה. הדודה הצביעה עליו ואמרה לה: זה אביך. אך במלחמה לא היה קשר בין זיוה לאביה, האח של שרה.
בלה ווייס נלקח למחנות עבודה ולא שב.

זיוה היתה ילדה סקרנית ומוכשרת. אחרי המלחמה, בהיותה נערה הבחינה ליד ביתה בבית של נערים ונערות בגילאים שונים. בקעו ממנו קולות שירה ושיחה. היה זה בית יתומים יהודיים שנוהל בידי "עליית הנוער". זיוה, כנערה שחיפשה חברה ועניין, התחברה לקבוצה זו והשתתפה בפעילויותיה התרבותיות. בהמשך עברה בהסכמת אימה, להתגורר בבית הילדים.
באחד הימים, כאשר מדדה זיוה בגד בבית אִימה, אמרה האם: "מעניין איך את נמשכת לילדים האלה". "מדוע?" שאלה אותה זיוה. "נו", ענתה אימה, "הרי הם יהודים ואבא שלך היה יהודי..." היתה זו הפעם הראשונה בו שמעה זיוה פרטים על אביה, ונודע לה כי היה יהודי. כאשר התכוננו בני הקבוצה לעלייה לארץ ישראל, זיוה גמרה אומר בליבה לעלות איתם. היה עליה לקבל אישור מאימה, אך האם לא הסכימה. זיוה החליטה להצטרף ויהי מה. היא פנתה לאביה החורג שהיה במשרה בכירה כקומוניסט בבודפשט. גם הוא לא נענה. כשראו המדריכים את מצוקתה החליטו להוציא לה דרכון הגירה וזייפו את חתימת האם. זיוה הצטרפה לקבוצת הילדים במסעם לארץ ישראל.
היתה זו החלטה ששינתה את גורלה.

כאשר הגיעה לארץ החליפה את שמה לשם עברי שניתן לה, כפי שהיה נהוג אז, והתחילה את מסלול חייה בישראל. לאחר כמה שנים החליטה זיוה לחפש אחר משפחתו של אביה. כך הגיעה ליגור ופגשה את שרה ודב. לאורך השנים נוצר קשר קרוב ואוהב ביניהם.

זיוה מספרת:
עליתי עם חברי מבית היתומים בדרך לא דרך, מתוך הזדהות עם גורלם. יום אחד קיבלתי מכתב מאמי ובו נכתב כי פירושקה, אחות אבי, חיה בארץ". (פירושקה, האחות הבכירה של שרה, נישאה לדב קרדוש לפני המלחמה ונספתה בשואה עם שתי בנותיהם המשותפות).
מיד פניתי למדור לחיפוש קרובים. מסרתי את המעט שידעתי על משפחת אבי וביקשתי את עזרתם.

זיוה ודב

זיוה

באותם ימים פרסמו ברדיו כחלק מהחדשות את המדור לחיפוש קרובים. כך קרה שאחד מחבריהם של שרה ודב מהקבוצה ההונגרית ביגור, שהאזין למדור, שמע שמחפשים אותם, ונוצר קשר. הוזמנתי לביקור היכרות. הסתבר שפירושקה נספתה יחד עם כל המשפחה, והניצולה היחידה ממשפחת אבי היתה שרה, דודתי אחות אבי.
לדבריה, כשנכנסתי בדלת היתה קרובה להתעלף, כי פתאום הופיע לפניה אחיה בדמות אשה צעירה. מה רב כוחה של הגנטיקה! למרות שלא הכרתי את אבי, אופן דיבורי, מחוות שעשיתי ואפילו אופיי דומים מאוד לאבי וזה מבלי שהיתה לי ההזדמנות לחקותו. בעיני שרה שעקבה אחרי מוקסמת - אחיה קם לתחיה.

כבר מהפגישה הראשונה אהבנו אחד את השני - דב, שרה ואני. ילדיהם היו עוד קטנים וכדרך הקיבוץ היו עסוקים בשלהם. אבל אנחנו, המבוגרים, ישבנו יחד והעלינו זיכרונות. בשבילי זו היתה מתת-אל, שהרי היו חסרים לי כל הנתונים על אבי ועל סבי וסבתי, וסוף סוף סגרתי מעגל. מן ההתחלה השתתפנו בשמחות ובכאב. היו לנו שיחות נפש, צחוקים, ואף רגעים של כאב שחלקנו ביניינו. שרה היתה אסירת תודה לקיבוץ יגור שקלט אותה ואת משפחתה כשהיו חסרי כל ומטופלים בתינוק. יגור היה ביתה במלוא מובן המילה.

ברבות הימים פגשה זיוה את ערי גלס (משפחת גל מיגור), ונישאה לו. אחרי שנפטר נפגשה זיוה עם שימי, חבר נעוריה, וחיה עמו בחיפה.

טיול שורשים - שרה והבנות בהונגריה

בשנת 2002 יצאו בנות משפחת קרדוש לטיול שורשים. עינת העלתה את ההצעה לבקר עם סבתא שרה בהונגריה, וכך אמרה: "במהלך השנים התפלאתי תמיד עד כמה קיבלנו מהורינו חלקים מתרבותם הקודמת - סיפורים, שירים ומוסיקה. כשאני שומעת את צלילי השפה ההונגרית ברחוב אני מרגישה שזו שפת האם שלי, למרות שהמילים היחידות שידעתי היו כמה קללות עסיסיות. חשבתי שעוד מעט גם אימא תעלם מחיינו ולא יהיה יותר את מי לשאול". אימא לא התנגדה לרעיון. וכך אחרי עשרות שנים, ולאחר שנולדו נכדים והייתה הרגשה שהמשפחה הכתה שורשים ונקלטה בארץ, יכלו שרה, נעמי והתאומות תלמה ועינת לצאת להונגריה, המולדת האהובה-שנואה של הוריהן, שאת תרבותה ינקו עם חלב אימן. במשך שנים ההורים לא סיפרו דבר על חייהם בימי השואה כי רצו לפתוח בארץ דף חדש. אבל לפעמים דמעה כבושה או סיפור משם הסגירו את המחשבות. הפחד מהתמודדות עם זיכרונות על מוות, אובדן ויתמות היה של שני הצדדים. הילדים נמנעו מלשאול שאלות ישירות אבל כל אחד מהם התקרב בדרכו אל הסיפור האישי של ההורים. גבי הקליט מפי דב את הסיפור המשפחתי ואת קורותיו במלחמה. הבנות הקשיבו והזדהו עם הכאב. מבחינתן, השיא היה בשנת 2002 כשהחליטו לנסוע להונגריה עם שרה. זה לא קרה באופן פתאומי. בריאותה של שרה החלה להתרופף ונדרש ליווי צמוד של הבנות. מתוך גישה מפוקחת ואוהבת הרגישו כולן כי זה הזמן לבקר בהונגריה, לקשור את הנופים לסיפורים. "כל השנים", כותבת עינת, "ידענו שאימא ואבא לא רוצים לחזור להונגריה, ונכונותה של אימא לצאת למסע הפתיעה אותנו. ידענו שצריך כעת לבצע את הרעיון,

ובמשפחה שלנו יש חלוקת תפקידים: אני העליתי את הרעיון, ותלמה לקחה על עצמה את הביצוע: דאגה לכרטיסי הטיסה, לבתי מלון ולקשר עם נהג המונית שאמור היה להסיע אותנו בטיול. היא קבעה תאריך, ויצאנו לדרך".

שישה ימים הן טיילו בהונגריה. תלמה סיפרה כי ריגש אותה "להיות יחד שלוש אחיות ואימא, לראות שאימא מרגישה בטוחה איתנו, להכיר את נופי הילדות של הורינו, את אופי האנשים בהונגריה, ואת ההיסטוריה המשפחתית שלנו".

נעמי רצתה לשהות ביערות ובטבע, אך גם היא שמחה להיות שם יחד, שלושתן עם אימא.

עינת: "הונגריה, ארץ יפה ונקייה להפליא. שדות ירוקים, נהרות זורמים, אגמים גדולים, עצים רחבי נוף. לעיתים ראינו פרות רועות בשדה ואפילו עגלה וסוס". אך יחד עם האווירה הפסטורלית בהונגריה וההתרגשות שבעצם היציאה לטיול, ידעו כולן כי עיקר הטיול הפעם איננו הנופים והכיף, אלא הכרת השורשים שנעקרו והזיכרונות הטעונים צחוק ודמע. הבנות חששו מיכולתה של שרה להתמודד רגשית עם מטעני העבר. הן תהו בינן לבין עצמן אם יוכלו לעזור ולתמוך בה. אבל שרה הפתיעה אותן. "עוד לפני הנסיעה ראינו שלפתע סבתא מתמלאת מרץ נעורים ומתחילה לחשב ולתכנן לאן כדאי להגיע. בהונגריה היא התמלאה אושר. דיברה הונגרית באופן חופשי, צחקה ועיניה נצצו. היא סיפרה זיכרונות, ומדי פעם התמלאה עצב".

לצד חוויות מצחיקות ומרגשות במהלך הטיול, התרחשו בהונגריה שני דברים משמעותיים שהשאירו חותם על ארבעתן: קודם כול היה הביקור בבקשצ'בה, העיר שבה התגוררו סבא וסבתא, האחים, הדודים והדודות של משפחת וייס. בנוסף, הביקור בבית הכנסת בבודפשט ביום כיפור.

בקשצ'בה נמצאת במרחק של שעתיים נסיעה מבודפשט. מאז שעזבו ההורים את המקום, הכול אומנם השתנה, אבל עדיין שרה ידעה להובילן במשעולי ילדותה ונעוריה.

הן אמנם לא מצאו את הבית בו חיה משפחת וייס, אבל ראו את המבנה בו למדו התאומות שרה ואנה, וביקרו במקום בו הייתה חוות החזירים שניהל הסבא שלהן. על פי תמונת ילדות של שרה ואנה אחותה התאומה במחסום הרכבת הצטלמו עתה תלמה ועינת התאומות באותו מקום ממש. לבסוף הגיעו לבית העלמין היהודי הטובל בצמחייה ירוקה ובעצי ערמונים במזג האוויר הנעים של אוקטובר. הן שוטטו בין המצבות הישנות וחיפשו את קברי בני המשפחה שנטמנו שם לפני המלחמה. במשך כשעתיים לא גילו כל כתובת או ציון לקבר של אחד מקרוביהן. כבר עלה טעמה של אכזבה, ואז לפתע מצאה נעמי את המצבה של סבא רבא וסבתא רבתא. למרבה ההפתעה גילו שם גם מצבה חדשה יחסית, שהקים הדוד לָאיוֹש לזכר אשתו וילדיו אשר נספו בשואה. זו הייתה הפעם הראשונה שסבתא פרצה בבכי מר. היא לא ידעה על כך למעלה מחמישים שנה. לאחר ששבו מהטיול היא ציינה בפני בנותיה את התרגשותה הרבה בבית הקברות היהודי, לאחר גילוי המצבה של סבה.

בבודפשט ביקרו גם בבית הכנסת, בית הכנסת הגדול ביותר ביבשת אירופה. לידו ניצבת אנדרטה יפהפייה בצורת עץ ערבה בוכייה. הערבה הבוכייה עשויה מתכת, ומורכבת מאלפי עלים קטנים שעל כל אחד מהם כתוב שמו של אחד מיהודי הגטו בבודפשט שנספו בשואה.

בערב יום כיפור קבעו להיפגש עם האחיות אליזבט ויהודית סִילָאגִי. תחילה התנגדה שרה ללכת לבית הכנסת. אבל לאחר שהבינה שהדבר חשוב לבנות, הצטרפה אליהן. "נכנסנו לבית הכנסת ואכן הוא היה גדול ומפואר, בניין בן שתי קומות, כמקובל בבתי כנסת רבים. בדרך כלל בקומה השנייה יושבות הנשים וצופות בגברים המתפללים בקומה הראשונה. למרבה הפלא, הקהילה היהודית המסורתית בבודפשט מאפשרת היום ישיבה מעורבת של גברים ונשים. מן הקומה העליונה יכולנו לראות את החזן ואת הקהל הרב שמילא את האולם מפה לפה. בהמשך התקרבנו אל הבמה, ואל הארון וספרי הקודש. הופתענו ממקהלת הנשים אשר שרה ביציע מעל הבמה, וליוותה את שירת החזן. לחזן היה קול נפלא כשל זמר אופרה. הוא שר בעברית, וסבתא בכתה מאוד. אחר כך סיפרה לנו שנזכרה ביום כיפור האחרון של יהודי בקשצ'בה. באותה שנה רוב הגברים הצעירים כבר גויסו למחנות עבודה ולעבודות כפייה ולכן נכחו בבית הכנסת רק ילדים נשים וזקנים. כולם היו מפוחדים ומודאגים. אף אחד לא ידע מה יקרה מחר. עצב רב שרר על פני כולם ומתוך הקהל נשמעו קולות של בכי יחד עם שירת החזן. ואומנם זמן קצר לאחר מכן, ביוני 1944 נלקחו יהודי בקשצ'בה והסביבה לאושוויץ ולמחנות כפייה באוסטריה.

"לאט לאט התאוששה סבתא מעוצמת הזיכרונות ששטפו אותה והקשיבה לתפילות בבית הכנסת. לפתע שמענו את החזן שר בעברית 'אבינו מלכנו, עשה עמנו חסד ורחמים והושיענו...' הקשבנו לקולו הנפלא והצטרפנו לשירתו. 'בשבילי', אמרה אחר כך עינת, 'זו הייתה החוויה המרגשת ביותר בטיולי'".

בסיום הטיול נשאלה שרה על הקשר שלה להונגריה כיום. "ההרגשה שלי היא שעשינו את הצעד הנכון כאשר עלינו לארץ. אני לא מתגעגעת להונגריה אפילו רגע אחד. יש בי כעס רב על ההונגרים, ואיני מרגישה שייכות לשם. בכל פעם כשדיברתי עם הונגרים שהיו עכשיו כל כך נחמדים ואדיבים, הרגשתי שאני לא מאמינה להם וכי האדיבות שלהם היא סוג של משחק לפנינו, היהודיות".

במהלך הטיול סבתא נאנחה מרוב אושר: "בכל פעם שאני מחזיקה בידה של אחת מכן אני מרגישה שהיא נותנת לי משהו מיוחד לה: בידה של תלמה אני מרגישה ביטחון. בידה של נעמי - רגישות ודאגה. בידה של עינת אני חשה חום ואהבה". זהו הביטוי לגשר הנסתר שנוצר בין הדורות במסע השורשים.

משפחת קרדוש

אימרה (דב), לסלו (משה), שנדור וזוגתו, אישטוון וזוגתו
קטלין, אדולף ובוז'יקה (אליזבט)

בוז'יקה, לסלו (משה), שנדור, אימרה (דב) ואישטוון
קטלין, פירושקה ומרטי, אירן

זיכרונות דב קרדוש

נולדתי ב-25.10.1910 בחווה חקלאית בחבל בֶּקֶש שבמזרח הונגריה, קרוב לגבול רומניה. כמו שלושת אחיי הבוגרים גם אני נולדתי בחווה ולא בבית חולים כפי שנהוג היום. מיילדת כפרייה יילדה אותנו בלי עזרת רופא. בתעודת הלידה שלי נרשמו שני שמות: שמי ההונגרי, אִימְרֶה ושמי היהודי, ברל. ביגור קוראים לי דב. היינו במשפחה ארבעה אחים ואחות. אחי הבכור אִישְׁטְוָן היה מבוגר ממני בשש שנים. אחריו נולדו שָׁנְדוֹר, לָסְלוֹ ואנוכי, ולאחר שבע שנים נולדה בּוֹזְיקֶה. בבית שבו נולדתי נולד הדוד לָאיוֹש תשע שנים לפני.

החווה שבה נולדתי, הייתה קרובה לסָבָּדִי. זה היה כפר הונגרי טיפוסי, רחוק מכפרים אחרים, במקום שכוח אל, "מאחורי גבו של אלוהים". חיו בכפר יהודים רבים, ביניהם היו בעלי חנויות צמודות זו לזו ברחוב הראשי ובעלי בית קפה גדול.

האדם המבוגר ביותר במשפחתי שזכיתי להכירו היה סבו של אבי, הזכור לי כזקן מאוד. הוא נפטר כשהיה כבן שמונים. משפחתו היגרה להונגריה מגליציה או מפולין. שם משפחתנו היה אז קופלנר - שם בעל צליל מוזר שהסגיר את המוצא היהודי שלנו. בשנת 1918 אבא שינה את שמו מקופלנר לקרדוש, כמו רוב בני המשפחה המורחבת, חוץ מסבא שלי שנשאר עד יום מותו קופלנר.

לאחר מלחמת העולם הראשונה החלה להתפשט אנטישמיות בהונגריה ושמות כמו שוורץ, שוורצוורמר או קופלנר "לא עזרו לעסקים". שמו של אבי בבית היה אָנְדוֹר, ובתעודת הלידה שלו נרשם השם אדולף. אמי נקראה קטלין שוורץ. אמה נפטרה עוד לפני שנולדתי. את אביה ואחיו הכרתי. בּוֶסְטוֹ, הכפר שלידו גרנו, שבו התגוררה אחת מאחיותיה של אמי עם משפחתה. בביתם חיו גם אביה, סבי, ואחד מאחיה. בעלה של הדודה היה קצב בעל חנות זעירה. אח אחר של אמי היה בעל מכונת דייש נודדת שפעלה על קיטור. הוא הסתובב איתה בחוות החקלאיות וממנה התפרנס. שאר הדודים והדודות שלי היו פזורים בעיירות שונות. הסבא (לבית שוורץ), עסק במקצוע שקשה להגדירו. אני זוכר אותו מחזיק מקל גדול ובטצ'ו (מעין תרמיל גב גדול), והולך מכפר אל כפר, מחווה לחווה, קונה נוצות ועורות יבשים של ארנבות, שועלים וכד', ממיין אותם בבית, ומוכר לסוחרים. האמת היא שיותר מפרנסה היה זה הובי.

בכפר שלנו עברה מסילת רכבת צרה שהגיעה לעיר המחוז בֶּקֶשְׁדִיוּלָה ובחזרה עד לתחנה האחרונה בכפר. החווה שלנו, שהייתה חלק משרשרת חוות חקלאיות, השתרעה במרחק של כעשרה קילומטר מהכפר, והייתה שייכת ליהודי עשיר שאצלו עבד סבי כמשגיח. הוא לא היה, כמובן, משגיח כשרות,

אלא משגיח על עבודת הפועלים. מעמדו כמשגיח נבע מכך שלמד רק ארבע כיתות. לעומת זאת הסטטוס של אבי, שלמד שמונה כיתות, היה של מנהל חוות. הוא ניהל במהלך חייו שלוש חוות. היה נהוג שאצל בעל אדמות יהודי עבדו מנהלים יהודים, ואצל בעל אדמות גוי עבדו מנהלים גויים. פועלי החווה היו כולם אנשים פשוטים מהסביבה, איכרים ובני איכרים. אני כבר למדתי שתים עשרה שנים בבית הספר. אצל היהודים הבן עלה בהשכלתו על אביו.

חיי כפר שלווים במחוז בֶּקֶש

לאחר שהפסיק לעבוד כמשגיח, קנה סבי בית גדול בעיירה שָׂרְקָד. הבית עמד קרוב למרכז העיירה. היו בו אולם גדול וכמה חדרונים קטנים. את החדרים האלה השכירו בני המשפחה לסוכני נסיעות שבאו למכור לאנשי המקום את מרכולתם, ושם גם לנו ואכלו. בכל יום ראשון התאספו אנשים לשחק קלפים ולשתות קפה באולם הגדול שבבית. שתייה חריפה לא הייתה שם. בין המשתתפים הקבועים במשחקי הקלפים היו השופט המקומי, חנוונים יהודיים, ואפילו אחד מעשירי העיירה. הייתה לסבא שלי מרכבה עם סוס אחד, בה היה מסיע לתחנת הרכבת אנשים שהגיעו אלינו לצורכי מסחר או למשחקים.

בהונגריה היהודים לא ישבו בגטאות או בתחומים נפרדים כפי שהיה נהוג בפולין ובליטא. יהודים התגוררו בסמוך לבני המקום, וגם התלבשו ככל אזרחי המדינה.

אשר למידת הדתיות שלנו - אבי, בני משפחתו ורבים מהשכנים והחברים היהודים שהכרנו לא היו דתיים אדוקים, אך שמרו על מסורת יהודית בבית. אני לא הייתי בקי בקיום מצוות ולא הכרתי זמירות של שבת. לבית הכנסת הלכנו שלוש פעמים בשנה - בראש השנה, ביום הכיפורים ובפסח. כמו כן עשו ברית מילה לבנים, וטקסי החתונות נערכו על ידי רב מקומי. כזכור, בהיותי כבן ארבע עברו הורי לחווה אחרת שהייתה קרובה לגבול טרנסילבניה ומרוחקת כמאה קילומטר מבית הספר היהודי שבו למדו בני גילי מהכפר ומהחוות בסביבה. אבל מעברה של המשפחה לחווה הרחוקה לא מנע מאיתנו להמשיך ללמוד בבית-ספר זה. כאשר הגעתי לגיל שש העבירו אותי ואת אחד מאחיי לבית הדודה, ומשם הלכנו ללמוד בכיתות א' וב' בכפר וֶסְטוֹ. עם הורינו נפגשנו בחופשים ובחגים. לאחר שנתיים חזרנו לגור עם הורינו. בבית ספרנו למדו גם ילדי איכרים גויים, בעיקר עשירים, כיוון שנחשב לבית ספר טוב וברמה גבוהה. הייתה שם חצר גדולה. בשוליה, ליד בניין בית הספר, ניצבו זה בצד זה בית

הכנסת, המקווה, ובית מקורה בקני סוף שרצפתו הייתה מכוסה טיט. זה היה מקומו של השוחט. השוחט היה גם החזן של הקהילה היהודית הקטנה שלנו. רב לא היה לנו בקרב תושבי האזור. במגרש ליד המקווה הייתי נוהג לשחק בהפסקות. באחד הימים כעבור שישים שנה פגשתי בחיפה את אחד ממורי מבית הספר ההוא יחד עם אשתו ובתו, והוא ביקר אצלנו ביגור. היינו כשלושים וחמש משפחות יהודיות שהתגוררו בחוות כחלק מאוכלוסיית הכפר כולה.

חגים ומסורת יהודית במשפחה

למשפחה שלנו היו שני מרכזים טבעיים. האחד בעיירה צ׳רקו, שם התגוררה משפחתו של סבא מצד אבא. לאבא היו ארבעה אחים ושתי אחיות, איתם היינו נפגשים בבית סבי. הורי, אחיי ואני היינו קרובים למשפחתו של אבא יותר מאשר למשפחת אימי. המרכז השני היה בשצ׳ו, מקום מגוריה של דודתי מצד אמי, שמשפחתה הייתה חמה ומכניסת אורחים. בראש השנה וביום כיפור נהגנו לבקר אותם. נסענו אליהם במרכבה רתומה לסוסים עמוסים כל טוב: עוגות שאימא אפתה, ירקות ומאכלי בשר שהכינה כדי לא להכביד על אחותה המארחת. ישבנו במרכבה על מושב מרופד מצופה עור. הילדים ישבו במושב צר יותר, ואם מספרם היה גדול הושיבו אחד מהם ליד העגלון. עגלונות הייתה מקצוע. תפקידיו של עגלון היו לטפל בסוסים, בציוד העגלה וברתמה, ולנהוג בסוסים. היו אלה סוסי רכיבה, ששימשו גם להובלת נוסעים בכרכרות. לעגלונים היה לבוש מיוחד: מעיל בעל כפתורים גדולים ומבריקים עשויים נחושת, מגפי עור, וכובע עגול עם נוצה יפה של ציפור הנודדת בין הונגריה ליוון.

לקראת הנסיעה היינו לובשים בגדים חגיגיים: גרביים ארוכים שהגיעו כמעט עד הברכיים, מכנסיים כמעט עד הברכיים. חולצה ומעליה מעילצ׳יק עם חגורה. גופייה לא הכרנו בהונגריה. עניבות לא ענבנו בילדות אלא רק מאוחר יותר. אימא הייתה לבושה יפה מאוד. היא הייתה אישה נמוכה, כמטר חמישים וחמישה ס״מ, אבל משקלה היה כשמונים קילו. נחוץ היה לחגור אותה במחוך, ועוזרת הבית הייתה מסייעת לה למשוך את השרוכים מאחור, להדק אותם ולקשור אותם היטב. אבא חבש מגבעת ובדרך כלל ענב עניבה, לבש פנטלון (מכנסיים ארוכים) או מכנסי רכיבה עם מגפיים.

הבית הגדול של הדודה עמד באמצע הכפר והיה די מכוער. היו בו חמישה-שישה חדרים. לפני הבית הייתה חצר ענקית, ובתוכה נפערו שני בורות: האחד היה בור סיד גדול. השני נועד לאחסון הקרח. כמו כן היו בחצר רפת לארבע פרות, ופינה לקבל בה את שני הסוסים שאיתם באנו. מעבר לזה השתרע גן ירק. ביום כיפור הורי צמו. אני ויתר אחיי צמנו רק לפעמים. הורי לא הקפידו איתנו בעניין זה.

את הפסח חגגנו בדרך כלל בבית, ללא קרובי משפחה. אני זוכר שהיו לנו כלים מיוחדים בעליית הגג, סגורים בתוך סל נצרים גדול. יום או יומיים לפני החג הורדנו את הסל והכשרנו את הכלים עם מים רותחים ואבנים חמות. ניקינו את הבית מלחם ומכל חמץ, וקנינו מצות ויין. אבל במשך ימי החג אפשרו לנו חופש בחירה בין מצות ללחם. בביתנו היו חלונות כפולים בגלל מזג האוויר הקר. בין שני החלונות האלה אחסנו בשרים וביניהם נקניק ושפק. כך היה גם בפסח. אולם בשבעת ימי החג אימא לא הרשתה לנו לאכול נקניק או בשר לא כשר ליד השולחן. בין שני ההורים היא זו שהקפידה על קיום מנהגי היהדות בבית. אבל בחברת הפועלים אכלנו נקניק ובשרים לא כשרים. מלבד זאת תמיד יכולתי להכניס את האולר שלי בין שני החלונות ולחתוך לי חתיכה קטנה מהנקניק. כך יכולנו לחיות בשלום עם הכשרות גם בפסח.

שבת בשבילנו הייתה יום חול רגיל מפני שאבא יצא עם הפועלים לעבודה בשדות. ההבדל בין ערב שבת לשאר ימות השבוע היה שביום חמישי או שישי אימא שלחה לשוחט את האווז המפוטם ביותר ביד אחד הפועלים כשהוא ארוז בתוך שק, ורק ראשו מציץ החוצה. בשובו הביא הפועל אישור בכתב מהשוחט על כך ששחט את האווז במו ידיו, בשחיטה כשרה. אני זוכר עד היום את טעמו של כבד האווז של אימא. היא עשתה אותו כמו כל יידישע מאמא - על הפלטה של הכיריים שמה ניר עיתון, ועליו טיגנה את הכבד עם שום ותבלינים כמו שצריך. בערב שבת ולמחרת בצהרים אכלנו את השמאלץ ואת כבד האווז. זה היה ההבדל בין שבת לימי החולין.

הבית

בתי הכפר היו בני קומה אחת, גגות הרעפים שלהם היו משופעים. בתי העשירים היו בנויים מלבנים שנשרפו בבית חרושת מיוחד. בתי העשירים פחות נבנו מלבנים לא שרופות, והעניים בנו בלי לבנים בכלל. הקירות טויחו בתערובת של טיט ומוץ תבואה, וסוידו מבפנים ומבחוץ. לבאים מבחוץ נראו כל בתי הכפר לבנים. בטבור הכפר ניצבו בדרך כלל מבנים של כנסייה קתולית, כנסייה רפורמית ובית כנסת יהודי, ובמשך הרבה שנים לאיש לא הייתה בעיה עם שכנות זו. ככלל, לא הרגשנו כלל באנטישמיות בהונגריה. מאוחר יותר, עם פרסום חוק הנומרוס קלאוזוס, שאיפשר רק למספר יהודים מצומצם ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה, קלטתי לראשונה שקיימת אנטישמיות גם בהונגריה.

את ילדותי בכפר אני זוכר במעורפל, כי כשהייתי כבן ארבע עזבנו לחווה חדשה שנבנתה קרוב לגבול רומניה. אחרי שנים רבות, כאשר כבר הייתי בעצמי מנהל חווה, עברתי במקרה ליד הבית בו נולדתי. היה זה בשנת בצורת קשה. גבעולי התירס שבהם כיסו את גגות הבתים נאכלו על ידי הבהמות, וחיפשתי מקור חלופי למזון עבור הבקר והכבשים שלנו. עליתי על הסוס ויצאתי ברכיבה לחפש שדות שבהם אולי אמצא גבעולי תירס ראויים למאכל. בחיפושי עברתי ליד הבית ועצרתי מתוך סקרנות. ראיתי לפני בית מרובע שגגו משופע לארבעה כיוונים. נכנסתי פנימה. הגג היה בנוי מקני סוף והרצפה מכוסה טיט. החלל הפנימי היה מחולק לשלושה או ארבעה חדרים. לא היו בי געגועים וגם לא הרבה זיכרונות. הבית אומנם עמד על תילו אך היה מבודד ונטוש. הסתובבתי שם דקות מעטות והמשכתי לענייני.

מלחמת העולם הראשונה

כשהייתי כבן ארבע פרצה מלחמת העולם הראשונה (1914-1918). אינני זוכר הרבה ממלחמה זו. באחד הימים אבי נעלם מהבית. הוא גויס לצבא ההונגרי ונעדר מהבית כשנה וחצי. גם סבא גויס. עד כמה שזכור לי הוא גויס בצו קריאה, ולחם יחד עם חיילי הצבא האוסטרו-הונגרי. הקשר עם הלוחמים בחזית נשמר באמצעות מכתבים. אבא אף פעם לא בא לחופשה בזמן המלחמה, ולא ידוע לי באיזו חזית לחם. אני זוכר שכשם שנעלם, כך יום אחד בקיץ 1918 הופיע לפתע בבית בלי הודעה מוקדמת. מרכבה עצרה ליד ביתנו, מישהו ירד ממנה, דפק על הדלת וביקש להיכנס. אני הקטן טיפסתי על כיסא ופתחתי את וו הדלת הראשית, שתמיד היה סגור. בפתח עמד אבא, לבוש אזרחית. אימא הופתעה עד כדי כך שלא יכלה לקום מהספה... אבא לא חזר יותר לצבא. החיילים שחזרו אחרי המלחמה שוטטו בארץ, ולא פעם היו שודדים את תושבי העיירות והכפרים. כנגד אותם שודדים הדלתות היו נעולות תמיד. גם אלינו הגיעו יום אחד שני אנשים שלבשו מדי צבא ודרשו מאימא כסף.

אימא ואני היינו בסלון, ומלבדנו לא הייתה בבית נפש חיה. אימא התחילה לצעוד לאחור, הגיעה לכוננית, פתחה את המגירה, הוציאה את אקדח התופי של אבא ושאלה אותם אם גם עכשיו הם עדיין רוצים כסף. השניים האלה ראו את האקדח ונסו על נפשם. אימי הייתה אישה מאוד אמיצה. סיפור אחר המעיד על אומץ לבה ותושייתה קשור בגן הירק שליד ביתנו, ובגפנים שגדלו בו. אימא טיפלה בגן ובגפנים. באחד הימים בתקופת הבציר נכנסה אימא הבייתה כשהיא תומכת את ידה השמאלית. היד נחתכה. היא ניגשה לתיבת כלי התפירה שלה, הוציאה חוט ומחט ותפרה את ידה בעצמה. אחר כך התעלפה. כשנכנסה העוזרת וראתה אותה שוכבת על הרצפה מעולפת, שפכה עליה דלי מים ואימא התאוששה. יותר מאוחר סיפרה שהיא עבדה עם האולר הארוך של אבא, שהיה מיועד לגיזום גפנים. האולר החליק ופצע את ידה. למזלה לא פגע בעורקים או בווריד, אלא רק בבשר החי. אימא אף פעם לא הלכה לרופא כי המרפאה שלו הייתה ממוקמת כארבעים קילומטר מהחווה. הפצע הגליד לאט לאט אבל הצלקת נשארה כל חייה.

רוחות חדשות בהונגריה

בתום מלחמת העולם הראשונה אמנם שאון התותחים נדם, אבל הארץ לא שקטה. הייתי אז כבן שמונה. אני זוכר שבמקומותינו נשבו רוחות חדשות, רוחות המהפכה. אפשר לומר כי המהפכה החלה בחזית ולא בעורף. החיילים ששבו מהמלחמה לביתם עם נשקם הביאו אותה מהחזית.

במרחק לא רב מהחווה שלנו שכן כפר הונגרי קטן. למרות שישבנו במקום נידח התחלנו לשמוע מילים חדשות בסלנג המקומי. אנשים קראו אחד לשני "חבר", במקום "אדון" (ברוסית - "טובריש", בהונגרית - "אֶלְווטָארְש"). היה בכפרים תוהו ובוהו. לא הייתה יד מכוונת של המפלגה הקומוניסטית. נוצר קומוניזם מעוות, שבו צמחה אידיאולוגיה משונה של "אני לוקח לעצמי את כל מה שיש לאחר, בשם המהפכה". כך יום אחד הופיעו אצל אבא שלי אנשים והודיעו לו שהם לוקחים את הסוסים של החווה. למחרת באה קבוצה אחרת ולקחה את השוורים. את החזירים והכבשים לקחו בלי שום הודעה מוקדמת. הכול נעשה הפקר. כל אחד שהיה רעב, בא לחווה ובשם הקומוניזם לקח חזיר ו... שלום על ישראל. אחרי תקופה מסוימת, כשהדברים התחילו לחזור למסלולם, התחלנו לחפש את מה שנלקח מהחווה. הסתבר כי מהחזירים והכבשים לא נשארו הרבה. אחרי זמן לא רב החזירו לנו את השוורים כי לחוטפים לא היו מזון ומקום עבורם. גם מקום לאחסון בשר הבהמות לא היה להם אילו רצו לשחוט אותן. החזירו לנו גם חלק מן הסוסים. בעל החווה שלנו כנראה ברח לבודפשט או לחו"ל עם פרוץ המהפכה. הוא לא התגורר בחווה מעולם. כפר אוקאי שבמרכז האיזור היה מרכז האימפריה שלו. הוא גר בבית מפואר שקראו לו קוצטי. משם גם ניהל את החשבונות עם הרשויות ועם העובדים שלו. היו לו כחמש או שש חוות כאלה, והוא ביקר אחת לכמה זמן בכל אחת מהן. לאחר מאה שלושים ושלושה ימים הסתיימה המהפכה של בֵּלָה קוּן (Kun Béla). את האיזור שלנו כבשו הרומנים שלחמו לצד האנגלים, הצרפתים והרוסים. הם השתלטו על כל טרנסילבניה, עד לנהר טיסה, הנהר השני בגודלו בהונגריה. שטח הכיבוש שלהם הגיע עד למרחק של כמאה וחמישים קילומטר מבודפשט. מכאן ואילך התחילו העניינים לחזור למסלולם. חזרו לקרוא אחד לשני "אדון", הפסיקו לפנות לאדם ב-"אלווטארש". אצל הרומנים לא היו חוכמות, מי שאמר מילה שלא מצאה חן בעיניהם נתפס, השכיבו אותו על השולחן וחבטו בו עם חגורה עשרים וחמש מלקות. את הקומוניסטים תפסו והכו על ימין ועל שמאל. לא אסרו אף אחד, לא היה שום משפט, גמרו את כל העניינים בעונשי מלקות. והארץ שקטה.

חזרה להונגריה וללימודים

האם הרגשנו בימים ההם באנטישמיות? לומר את האמת, האיכר ההונגרי באותם ימים לא ידע מהי אנטישמיות ולא היה אנטישמי. אנחנו נשארנו באותו מקום והמשכנו בעבודתנו ובשגרת חיינו כפי שהייתה לפני המלחמה. אבא ניהל את המשק, בהתאם לתנאים שהיו והשתנו עקב המאורעות בסביבתנו.

בשנת 1919 התחלתי ללמוד בעיר נָאדיסָלוֹנְטָה. שם למעשה ראיתי לראשונה את חיילי הצבא הרומני. אמנם פגשתי אצלנו בחוות כמה חיילים בודדים שבאו בעגלות לקחת תירס או חיטה עבור הצבא, אבל לא נפגשתי איתם אף פעם ברחוב. בעיר פגשתי אותם גם ברחוב. הם נעלו מגפיים גבוהים ומצוחצחים. היה תענוג להביט בהם. נדף מהם ריח בושם, הם שמו פודרה על הפנים ואולי אפילו צבעו את השפתיים... הם היו מקושטים כמו טווסים, מפני שהושפעו מאוד מן התרבות הצרפתית. החיים שלנו בחווה נמשכו כרגיל, אבל בערים ובכפרים שדדו את היהודים. בכפר שלידנו, למשל, גרו שתי משפחות יהודיות שהתפרנסו מהחנויות שבבעלותן. לא הכו אותם, לא הרגו אותם ולא נגעו בהם לרעה, אבל שדדו את כל רכושם.

באותה שנה (1919) הרומנים אפשרו לכל אזרח הונגרי שרצה בכך, לחזור לצד ההונגרי. אבא הגיש בקשה לחזור להונגריה ובאביב שנת 1920 העמסנו את כל רכושנו, רתמנו את השוורים והסוסים לעגלות, ונסענו. חצינו את הגבול דרך השדות ועברנו לצד ההונגרי. ביתנו החדש היה בחווה שהייתה על הגבול, והייתה בבעלות הבוס היהודי שלנו. מה זאת אומרת "על הגבול"? אם רכבת על סוס לצד מזרח הגעת לאיזור שבו דיברו רומנית ואם רכבת לכיוון מערב הגעת למקומות בהם דיברו הונגרית. המנהל הקודם עזב את החווה, וכך התפנה עבורנו מקום. אנחנו הילדים חזרנו שם לשגרת חיים נורמאלית, והמשכנו ללמוד ולהתפתח. לי נשארו עוד ארבע שנים ללמוד כדי להשלים שמונה שנות לימוד. בזמן הלימודים גרתי בעיירה אצל סבי וסבתי מצד אבי. לאורך כל השנים הלימודים לא היו סדירים. היו שנים שלמדנו בבית. היינו ארבעה בנים ובת אחת, והיה זול יותר לשכור מורה שילמד אותנו בחווה. המורה שלנו היה איש צעיר שזה עתה סיים את לימודיו. הוא גר איתנו, היה סמוך על שולחננו, וקיבל שכר עבור ההוראה. הוא לימד את כולנו, כל אחד לפי רמתו. הלכנו להיבחן בעיירת המחוז. במשך שנים למדנו לסירוגין, פעם בבית הספר עם שאר ילדי הכפר ופעם עם מורה פרטי. לאחר שמונה שנות לימוד המשכתי את לימודי בעיר סֶגֶד שבדרום מזרח הונגריה, במפגש הנהרות מָרוֹש וטִיסָה.

קרוב למקום מגורי בעיר סגד שטף נהר הטיסה בזרם אדירים. המרחק בין שתי גדותיו היה כקילומטר. בבית הספר בסגד עשיתי בחינות בגרות וסיימתי את לימודי. כך, אגב, נהגו גם שלושת אחיי הבוגרים: אישטוון, עשה בגרות בבודפשט, אנדור ולסלו למדו מקצוע, האחד מכונאות והשני נגרות. במשך כל ארבע שנות לימודי בכיתות הגבוהות, כשלמדתי בעיר סגד, במרחק של כמאתיים וחמישים קילומטר מבית הורי, ביקרתי בחווה פעמיים או שלוש בשנה. הורי שכרו לי חדר קטן אצל משפחה יהודית שאצלה אכלתי ולנתי בתשלום. זו הייתה משפחת סנדלר. אשתו הייתה עקרת בית. היא בישלה עבורנו את הארוחות, כיבסה את בגדינו, ניקתה את החדרים וכך עזרה בפרנסת משפחתה. משם יצאתי כל בוקר לבית ספר תיכון כללי הונגרי. התלמידים שם היו בנים למשפחות פועלים שהיה ביכולתן לשלם ולהחזיק את הסטודנט ברמה הכלכלית הנדרשת. היו ביניהם מקומיים, והיו רבים שבאו כמוני

מהסביבה ומאזורים מרוחקים. רוב התלמידים התגוררו בפנימיות. התנאים בפנימיות היו טובים למדי.

אימא בישלה ומכרה ארוחות חמות כדי לממן את לימודי

זמן קצר לאחר שהתחלתי את לימודי בסגד התפרקה החווה. למגורי המשפחה רכש אבא בעיירה לא רחוקה בית עם חצר גדולה. הוא ניסה להתפרנס בדרכים שונות, אבל ללא הצלחה. תחילה שכר חלקת אדמה והשקיע בה את כספו אבל הניסיון נכשל וכל מה שהושקע שם ירד לטמיון. הוא רכש חנות, אבל גם הניסיון הזה לא צלח. אבא לא היה מומחה לדברים כאלה ואני לא מאשים אותו בכך. מנהלי חוות שהחוות שלהם התפוררו, הרגישו שהקרקע נשמטה תחת רגליהם. הם לא ידעו לעשות דבר מלבד לנהל חוות חקלאיות. כשאיבדו את מקצועם כל עיסוק אחר היה עבורם בבחינת התחלה חדשה, ובגילם המבוגר היה זה קשה מאוד. ברוב המקרים הם פשטו את הרגל מהר מאוד, וכזה היה גם גורלו של אבי. באותן שנים למדתי בבית-הספר התיכון. את לימודי ואת מגורי אצל המשפחה בסגד מימנה אימא על ידי מכירת ארוחות חמות שבישלה. סיימתי את לימודי ביוני 1928, ובאותה שנה אבא חלה במחלת לב. באוקטובר התחלתי לעבוד כעוזר מנהל חווה, לא רחוק מהכפר בו גרו הורי ואחותי. עבדתי שם אחת עשרה שנים. חייתי שם בסגנון שבו חיו הורי בחוות בילדותי. בשנת 1930 נפטר אבא מדום לב והוא רק בן חמישים. אימא נשארה עם אחותי בוז׳יקה שלמדה תפירה והחלה לעבוד לפרנסתה. מדי פעם הבאתי להן שני שקי חיטה מהחווה שעבדתי בה, ומצבן הכלכלי השתפר.

מנהל חווה חקלאית

עבדתי בחווה בשנים 1928-1939. בשנת 1936 התמניתי למנהל החווה. קיבלתי אז דירה בת שלושה חדרים והזמנתי את אימי ואחותי להצטרף אלי. המשכורת שלי הייתה סבירה, ותאמה את השכלתי ואת המעמד החדש שלי. למרות התנגדותי, אחותי יצאה לעבוד כתופרת בעיירה ביטיש, כחמישה עשר קילומטר ממקום מגורינו. בוקר בוקר הייתה רוכבת על אופניה למקום עבודתה. למרות השינויים עדיין שמרנו על רמת חיים די טובה.

החווה שניהלתי השתרעה על שמונת אלפים דונם. עיבוד הקרקעות היה אינטנסיבי. תחת אחריותי עבדו עוזרי מנהל שסיימו תיכון והתחילו את חייהם במסלול דומה לשלי. מלבדי התגוררו בחווה כארבעים פועלים קבועים עם משפחותיהם. כל שנה הייתה להם אפשרות לעזוב, ולחילופין יכולנו לפטר אותם. המשפחות שחיו בחוות חיו חיי עבדות. כשאני מביט לאחור אני יודע שאין מילים אחרות לתאר את מעמדן. הגברים היו מתחילים את עבודתם בשלוש לפנות בוקר ומסיימים בשמונה ובתשע בערב. הם לא קיבלו שכר בכסף, אלא במוצרים כמו שפק,

חיטה, שעורה, קמח ושעועית, והייתה להם זכות לחדר משלהם. הם גרו בבניין ארוך בן ארבע כניסות וכל כניסה שימשה מטבח. מהמטבח נפתחו דלתות לארבעה חדרים, ובכל חדר התגוררה משפחה, בלי להתחשב במספר הנפשות במשפחה. בחדר אחד גר זוג ללא ילדים, ובחדר סמוך, באותו שטח, משפחה עם שנים עשר ילדים. כולם בישלו במטבח משותף ואפו לחם ביחד. אם יכלו בסוף השנה לקנות זוג מגפיים חדשים היה זה הישג. שחיטת חזיר פעם בשנה הייתה מקור אושר. הגברים היו הצוות הבסיסי של הפועלים בחווה, טיפלו בסוסים, בעדרי הכבשים, בפרות ובחזירים, ועשו את עבודות החריש, הזריעה וההובלה עם השוורים והסוסים. בנוסף להם היינו שוכרים גם פועלים מהסביבה שהצטרפו לצוות באביב ובקיץ. בעבודות המקצועיות כמו הטיפול בשדות עשינו הסכם עם פועלים שכירים. ההסכם איתם נעשה עוד בחורף, כשהקור והשלג לא אפשרו עבודה בשדות. האנשים שבאו לעבוד בחווה בעבודות ההמוניות חתמו על ההסכם כקבוצה עם השלטונות האזרחיים. על פי ההסכם הם התחייבו לעבוד בשעות הפנאי שלהם בשכר חודשי במשך שלושה חודשים. אלה היו בדרך כלל נערים ונערות, אנשים צעירים, בנים למשפחות עניות מהכפרים הקרובים והרחוקים. עבודתם הייתה איסוף חציר, גיזום, עישוב ודילול. לפעמים עשינו חוזה עם קבוצות מכפרים שהיו רחוקים מהחווה כארבעים קילומטר. היינו קובעים עם אדם שהיה צריך לאסוף קבוצות עובדים של כחמישים-שישים נערים ונערות, שולחים אליהם עגלות וסוסים ומביאים אותם לחווה. מצבם של אנשי הקבוצות שנשכרו לבצע עבודות המוניות היה בדרך כלל טוב משל תושביה הקבועים של החווה. מקום מגוריהם בחווה היה אורווה או רפת נקייה באופן יחסי, שעל קרקעיתה פיזרו קש. הם התחילו לעבוד עם עלות השחר, עבדו עד חושך, ואז חזרו ברגל, מרחק של שניים שלושה קילומטר מהשדה. עם שובם התחילו לבשל את ארוחת הערב שלהם על מדורות שבערו לפני האורווה או הרפת. כך עבדו במשך כשלושה חודשים.

התנאים הטובים שלי כמנהל חווה

בסך הכול החיים זרמו על מי מנוחות. את שעות הפנאי שלי ביליתי בדרך כלל עם חברים אחדים. מצאנו שפה משותפת ואהבנו לבלות יחד. כולנו היינו פחות או יותר בדרגת השכלה דומה. אף אחד מחברי אלה לא היה יהודי. היו בינינו שני מורים, בנו של בעל אחוזה קטנה מהסביבה, ובנו של שומר היערות הראשי. היינו נפגשים לעיתים קרובות, בכל פעם אצל מישהו אחר. אחרי שאימא ובז'י עברו לגור איתי, רוב המפגשים נערכו אצלנו בבית. הסיבות להתכנסויות היו חגים, מסיבות ולעיתים סתם שיחת רעים. בפגישותינו שררה אווירה מאוד נעימה. החברים הגיעו מי ברגל ומי ברכיבה, כולנו גרנו ברדיוס של קילומטר אחד. בתחום שבין מקום מגורי לכפר בקש, ששכן במרחק של כחמישה עשר קילומטר מאיתנו, לא היו יהודים. לעומת זאת בעיר בקשצ'יבה שהשתרעה במרחק של כשלושים

וחמישה קילומטר מהחווה, וגם בכפר בקש עצמו היו משפחות יהודיות שניהלו חיי קהילה רגילים. באותן שנים נמנו בבקשצ'בה כמאה אלף אנשים. בכפר בקש היו כשלושים אלף תושבים. היה זה כפר הונגרי טיפוסי אלפלדי - בתחום "המישור ההונגרי הגדול". המישור האלפלדי נחצה על ידי שני נהרות גדולים, הדָנוּבָּה והטִיסָה. בכפר עצמו ישבה קהילה יהודית קטנה שמנתה כשלושים עד ארבעים משפחות. זה היה כפר מסודר, עם מנגנון שליטה ממשלתי. כמו בכל הכפרים האחרים גם כאן היה בית כנסת לצד הכנסיות הנוצריות ואיש לא התרגש מכך. מבחינתי החיים זרמו בשלווה ובשקט. לאנטישמיות כמעט שלא הייתה דריסת רגל בשגרת החיים שלנו. אבל לא לאורך ימים.

ענני סופה באופק

בסוף שנות השלושים, כשבגרמניה הלך המשטר הנאצי והתחזק, גם בהונגריה התגברה שנאת היהודים. האנטישמיות חדרה לחיינו בצעדים קטנים, ואחר כך בצורה גלויה ובוטה. בשנת 1933 סיימתי את השירות הצבאי שלי כחייל בצבא הסדיר בדרגת קדט. זו דרגה שלא קיימת בשום צבא מודרני. בצבא ההונגרי רק חיילים שהיו בעלי תעודת בגרות קיבלו דרגות פיקוד. על שרוול החולצה תפרו פס זהב - סימן לדרגת סרג'נט או קדט (סמל ראשי). בשנת 1936 גויסתי לתרגיל צבאי בשירות מילואים שבמהלכו לאחר כחודש וחצי בצבא קיבלתי דרגת סגן משנה, על כל מה שהשתמע מכך - משכורת ותנאי חיים כקצין. שנתיים לאחר מכן שוב נקראתי "למילואים". בהונגריה, בדרך כלל לא קראו למילואים ולא תרגלו שיטות לחימה. החייל ההונגרי הפשוט היה איכר, ואיכרים לא ידעו הרבה על שיטות לחימה מקצועיות. הם עשו מה שאמרו להם ותו לא. באותה שנה הממשלה ההונגרית תכננה לתקוף את צ'כיה כדי לשחרר שטחים שבעבר היו בשליטת הונגריה. לשם כך גייסו אותנו. הקימו פלוגות וגדודי מילואים במטרה להילחם בצ'כים. אנחנו, בדרגים הנמוכים, לא ידענו על התוכנית הזאת. זומנו לכך שני גדודים. אני השתייכתי לגדוד הראשון. המפקד שלנו היה איש קבע בדרגת סגן אלוף. בגדוד השני המפקד היה איש מילואים באותה דרגה. אני הייתי מפקד מחלקה ראשונה בגדוד שלי. מפקד הפלוגה שלנו היה סגן. באימון זה הרגשתי לראשונה את טעמה של האנטישמיות. סגן זה היה אנטישמי מושבע, רווק, אדם שהתייחס לחייליו באכזריות וברשעות. כדי להמחיש זאת אספר אפיזודה קטנה. בגדוד שלנו היינו רק שני קצינים יהודים. היה נהוג שכאשר נכנס לחדר האוכל בעל דרגה גבוהה משלך עליך לקפוץ לעמוד לכבודו בדום מתוח, ולהרכין את ראשך בענווה, גם אם ישבת ואכלת. זה היה ממש עינוי. באחד הימים באמצע שיגרת האימונים זימן אותי פקיד המ"פ לשיחה עם הסגן למחרת בשעה אחת עשרה. הוא לא ידע להסביר את הסיבה לכך, ואני לא חשדתי בשום דבר. היה נהוג שלקראת כניסה למשרד המפקד מישהו צריך להוביל את המוזמן ולהעמידו למסדר. אבל למחרת בשעה אחת עשרה, אף אחד לא נראה בשטח ולא הצעיד אותי למשרד המפקד. כשהגיע גם חברי, הקצין היהודי השני, נכנסנו למשרד המ"פ. המ"פ הודיע לנו שמכיוון שאנחנו אוכלים אוכל כשר, הוא משחרר אותנו מלהופיע במועדון, וכן, מהיום והלאה אין לנו רשות להיכנס לחדר האוכל של הקצינים. את ארוחותינו נאכל עם שאר החיילים בקנטינה. ניסינו להתווכח בטענה שבקנטינה אין מאכלי בשר. אבל זה לא עניין אותו. יצאנו ממשרדו מושפלים. אודה על האמת שתחילה נפגעתי ונדהמתי. זו הייתה הפעם הראשונה שנתקלתי באנטישמיות בצבא. יותר מאוחר הסתבר לי שלגירוש זה היו כמה יתרונות מבחינתנו. מאותו יום אכלנו בקנטינה בין החיילים הפשוטים, ושם היה הרבה יותר נעים. קיבלתי תמיד את הארוחה שהזמנתי ולא היינו צריכים לקפוץ לדום כל חמש דקות כשנכנס לחדר האוכל שמנדריק בעל דרגות, שלא הגיע לקרסוליים שלנו בניסיון ובגיל. באותו מחנה צבאי התאמנו במשך חודש ימים. חיינו בתנאי שדה, כבשנו עמדות ומשלטים, ולמרות שסולקנו מחדר

האוכל של הקצינים, עדיין הייתי קצין וניתנה לי משכורת טובה. שכרתי חדר אצל אחת המשפחות בעיר. כמו לכל קצין עמד לרשותי בחור שניקה את מגפי ואת חדרי. למרות שהאנטישמיות כבר החלה לצוץ במקומות מסוימים בצבא, עדיין נהניתי מהטבות מעמד הקצין. כשהייתי בסדיר, הייתי היהודי היחיד בגדוד שלי, ובחגים היהודיים תמיד קיבלתי יום חופשי מפעילות צבאית. בוקר אחד בא אלי המשרת האישי שלי וסיפר לי שבקסרקטין מתחוללת מהומה. כולם מתרגשים ומתרוצצים ומפקד הפלוגה קורא לי בדחיפות. הסתבר שקיבלנו פקודה לזוז. יצאנו לתחנת הרכבת ונסענו צפונה. החיילים הפשוטים נסעו בקרונות משא סגורים ואנחנו הקצינים בקרון נוסעים. עדיין לא ידענו דבר על הפעילות שלפנינו שפרטיה היו סגורים במעטפה בידי המג"ד. לאחר נסיעה של כמה שעות הגענו לתחנה האחרונה לפני הגבול הצ'כי. המפקד שלף מכיסו את המעטפה עם ההוראות ושם נאמר כי... אנחנו חוזרים הבייתה. הסתבר כי הוטל וטו על תוכנית הונגריה לכבוש חלקים אבודים שלה מידי הצ'כים. חזרנו כלעומת שבאנו. שלושה ימים אחרי כן שוחררנו מהצבא. בזאת הסתיים חלקי במלחמה שלא הייתה בין הונגריה לצ'כיה.

השמים מתקדרים - חוקים נגד היהודים

כאזרח, התחלתי להרגיש באנטישמיות בשנת 1938. בתחילה החוקים החדשים לא פגעו בעסקים שהיו בבעלות יהודית. אבל בהמשך, בשנת 1939, יהודי כבר לא יכול היה לשכור חלקת אדמה מעבר לגודל מסוים, והתנאי להשכרתה היה שיעבד אותה בעצמו. יהודי גם לא היה יכול להחזיק בבעלותו בית חרושת. רוב העסקים הגדולים של היהודים התחסלו. באווירה זו החלה להשתרר דאגה בקרב היהודים. החוקים החדשים פגעו בעקיפין גם בי. היות שבעל האחוזה שהעסיק אותי כמנהל החווה שלו היה יהודי, והחוזה שנחתם איתו בנושא חכירת האדמות פקע, היה עלי לעזור בחיסול החווה ובמכירת הבית, ולהתפטר. מעבר לזה לא הרגשנו באנטישמיות. גם אחרי שנחקק חוק הנומרוס קלאוזוס בשנת 1920, עם עליית מיקלוש הורטי לשלטון, לא הרגשנו את השפעתו. חיסול החווה ארך כחצי שנה ואז עמדתי להתחתן. לאחר נישואי עזר לי חותני לשכור חלקת אדמה בת ששים דונם ולהתחיל בעסק משלי. גידלתי חזירים וסוסים ועיבדתי את האדמה. היו לי שני עוזרים: אחד עזר בטיפול בחזירים והשני בגידולים חקלאיים. הבית שלנו היה מסוג בתי האמידים. חיינו שם שלוש שנים, עד שנת 1942.

נישואין ומשפחה

את אשתי הראשונה, פירי, הכרתי הרבה לפני נישואינו. היא הייתה אחותן הבכורה של התאומות, שרה ואנה, שנולדו כשפירי הייתה בת עשר. אביהן היה מנהל חווה כמו אבי, והשניים היו מבקרים אחד את השני. לא היה יהודי שהתעסק בחקלאות שלא הכיר את האחרים שהתפרנסו מאותו תפקיד בסביבות בקש, בקשצ'בה ובקשמודוה. בצד קשרי עבודה נוצרו גם קשרים חברתיים. כך, לדוגמה, הסבתא היא ששידכה בין אימא ואבא שלי. הדברים התנהלו כך במשך דורות. אם נסענו למקום מרוחק ובדרך הייתה חווה שהמנהל שלה היה יהודי, עצרנו שם וביקרנו אצלו.

בשנת 1939 התחתנתי עם פירושקה, ובשנת 1940 נולדה מרתה, בתי הבכורה. כשהתחתנו אני הייתי בן עשרים ותשע ואשתי הייתה כבת עשרים וחמש. לאחר נישואי עזבתי את הבית שבו גרתי עם אמי ובזי' אחותי ועברתי להתגורר בפרוורי בקשצ'בה, קרוב למשפחת וייס, משפחתה של אשתי. בינתיים

אימא ובז׳י עברו לגור בעיירה בקש. בז׳י עבדה שם כתופרת ואני עזרתי להן כספית כפי יכולתי. שילמתי את שכר הדירה שלהן, ובכל שנה הבאתי להן חזיר שמן ומפוטם. הן שחטו אותו והשומן שלו הספיק להן לבישול במשך כל השנה. לא שמרנו על כשרות כמו בבית אימא כי מצבנו הכלכלי כיהודים השתנה לרעה, כמו בהונגריה כולה.
בהמשך נולדה גבי, הבת השנייה שלי. אולם אני הייתי כבר רחוק אלפי קילומטרים מהבית, ולא הכרתי אותה. שרדנו במצב הזה, ועדיין האמנו כי יום יבוא והכול ישוב וישתנה לטובה.

מרטה

דב ופירושקה

צווי גיוס

ניהלנו חיים נורמאליים סבירים גם בשנים שמלחמת העולם השנייה כבר התנהלה באירופה. אמנם היו סימנים נוספים שהעידו שהמצב הולך ומשתנה, אבל אנחנו התעלמנו מהם. לדוגמה, בשנת 1940 קיבלתי לראשונה צו גיוס ויצאתי למחנות העבודה בפלוגה שכל חייליה היו יהודים. שם שירתי כסגן מפקד פלוגה, במדים עם דרגות קצונה. עדיין קיבלתי משכורת של קצין. המפקד שלי היה יהודי מבקשצ׳בה. לאחר כחודש ימים שיחררו את כל הפלוגות היהודיות שגויסו לביצוע עבודות הכפייה, וחזרנו לבתינו. בשנת 1941 זומנתי למשרד הצבא הראשי בחבל, ושם נשללה ממני תעודת הקצין שלי, ובמקומה קיבלתי תעודת ז׳יד. הפעם הבאה הייתה בסתיו 1942. באחד הימים התקיים היריד השנתי בבקשצ׳בה. הייתה זו הזדמנות מפגש לחקלאים, כי האירוע הצבעוני משך אליו איכרים רבים. לצד הדוכנים של החקלאים היו גם דוכנים של סחורות, ומזנונים שמכרו מזון ושתייה לבאי היריד. באופן טבעי, לצד המפגש העסקי והחקלאי התקיים גם מפגש חברתי. נפגשתי שם עם הדוד ליוש. מזג האוויר היה כבר קריר. ישבנו יחד, פטפטנו, החלפנו רשמים, הסתכלנו על מחירי הבהמות. דבר

לא העיד כי היום עומדים חיי להשתנות מקצה לקצה. פתאום ניגש אלי הדוור והושיט לי צו קריאה לצבא ההונגרי. נסעתי הבייתה, ארזתי חפצים מעטים, ונפרדתי בחופזה מבנות משפחתי. אשתי, שהייתה בהריון השני שלה ליוותה אותי לתחנת הרכבת. נפרדנו, ונסעתי למקום הכינוס בהַיְדוּנַאנָש. התאספנו שם קרוב לשלוש מאות יהודים, רובם צעירים ומיעוטם מבוגרים. אני הייתי אז בן שלושים ושתיים. החזיקו אותנו מספר שבועות באותו מקום. תחילה ישנו בכיתה באחד מבתי הספר, אחר כך העבירו אותנו לרפת ישנה. אותה תמונה שתיארתי על חיי העבדות של עובדי החווה, נעשתה עתה מנת חלקנו. הרפת הייתה ארוכה, על הרצפה היה מפוזר קש וזה היה מקום מגורינו. לבשנו בגדים אזרחיים, ועל שרוול המעיל הודבק פס צהוב, אפילו לא מגן דוד. היה זה סימן שבא להשפיל אותנו ולציין שאנחנו שייכים למעמד הנחות ביותר בהונגריה. שם עשינו תרגילים של "כאילו צבא".

מתעלמים מאותות הסערה שבדרך

קשה לי להסביר את המנטליות של היהודים בהונגריה באותם ימים. היינו פטריוטים גדולים של הונגריה. עד שנת 1942 המשכנו את שיגרת חיינו. המשכנו לקוות שהזמנים הרעים יחלפו במהרה. "זו רק שאלה של זמן", ניחמנו את עצמנו. תמיד אמרנו שמה שקורה בפולין, לא יכול לקרות אצלנו. בשנת 1940 הגיעו שמועות על טרנספורטים של יהודים שנשלחו להשמדה, וסירבנו להאמין כי כך עושים ליהודים אזרחי הונגריה. האמנו וקיווינו שאלה יהודים שאין להם אזרחות הונגרית, יהודים שברחו מגליציה ומפולין. התמימות והטיפשות הזאת להאמין שלנו זה לא יקרה שיבשה את היכולת לראות את נורות האזהרה. עוד בשנת 1936 כשהייתי מנהל החווה, עבד אצלנו נגר שעשה לנו כלים לעבודה ותיקן את העגלות ואת העול של השוורים. הוא היה קומוניסט מושבע. יום אחד אמר לי: "אדוני, קח את המשפחה שלך ועזוב את אירופה. לך לאן שאתה יכול ללכת. אסוף כל מה שאתה יכול, מכור בכסף ובזהב וצא מהונגריה, ברח מאירופה!" אמרתי לו, "לאצ'י, על מה אתה מדבר? איך היטלר יגיע לכאן?" ואכן לאורך כל התקופה שהייתי בצבא, רחוק מהבית, חשבתי על דבריו. כשחזרתי אחרי המלחמה חיפשתי אותו. הסתבר שבינתיים נפטר, ולא היה יכול לומר לי "אמרתי לך!". למרות ידיעות כאלו ואחרות ישבנו בשקט, אכלנו את ארוחותינו בצורה מסודרת ובשקט, הלכנו לקולנוע, חגגנו במסיבות וחיינו. פגשנו מעט מאוד באנטישמיות של העם ההונגרי כי האנטישמיות התקיימה בעיקר בשכבות המשכילים. היא התבטאה ביחס כלפי בעלי מקצועות חופשיים - עורכי דין ורופאים. לבני העם הפשוט היו מספיק צרות משלהם. הרי לפני מלחמת העולם השנייה נקראה הונגריה "ארץ שלושת הקבצנים", שכן היו בה קרוב לשלושה מליון קבצנים. בגלל חיי העוני והעבדות שמהם סבלו רבים מתושבי הונגריה לא היה אכפת להם כלל מה היהודים עושים או עשו לפני מאות ואלפי שנים. נכון שהיהודים לא עבדו עבודה

בוז'יקה, קטלין ושנדור

פיזית. בבתי חרושת או במכרות לא ראית פועלים ממוצא יהודי. הם עסקו במקצועות חופשיים או במלאכות קלות - חייטות, סנדלרות, שענות וכד׳. מצב זה נמשך עד שנת 1942. באותה שנה, כשעזבתי את הונגריה ויצאתי עם הצבא ההונגרי לעבודות כפייה, גייסות הצבא ההונגרי עדיין לא נכנסו להילחם בחזית, אבל חלק גדול משיירות האספקה לצבא הגרמני כבר עברו דרך הונגריה.

בצו הגיוס לא נרשם מועד סיום השירות

בצו הגיוס שקיבלנו בשנת 1942 לא נרשם מועד סיום השירות שלנו. ידענו שלפנינו גייסו פלוגות אחרות לעבודת כפייה. ידענו שהם ״משרתים״ מחוץ להונגריה. אבל עד היום אינני מבין אם הייתה זו אופטימיות או טיפשות שלא היינו מוטרדים מהמצב. כאמור, גויסנו והתאספנו בנקודת האיסוף בְּהַיְדוּנָאנָש, שיחקנו בחיילים שלושה שבועות, ויום אחד קיבלנו פקודה להתארגן לעזיבה ולצעוד לתחנת הרכבת. שם העלו אותנו לקרונות משא סגורים, ארבעים איש בקרון אחד. תנאים אלה נחשבו אז כסבירים. היינו פלוגה של יהודים בלבד, ללא דרגות וללא שום מעמד בצבא. דחסו אותנו לקרונות המשא. במרכז כל קרון עמד תנור ברזל קטן ולצידו קצת פחם. יצאנו לדרך, והרגשנו שאנחנו עולים צפונה. לא ידענו לאן בדיוק, ואיש לא טרח לספר לנו. הכרנו את הונגריה. חלק מאיתנו הכירו את המקומות שעברנו דרכם. חלק אחר הכירו את מפת הונגריה. הדרך עברה בין הרי הקרפטים, חצינו את שלזיה, והגענו לתחנה הראשונה שלנו בקֶיֶב, בירת אוקראינה. אינני יכול להגיד בדיוק כמה זמן נסענו מבלי לעצור. בדרך נזרקו באוויר שאלות כמו ״לאן נוסעים?״ ״מתי יעצרו?״ איש לא ידע לענות עליהן. אבל היו גם חוויות חיוביות. למשל, לפני אותה נסיעה לא הייתי אף פעם בהרי הקרפטים. פתאום נתגלו לעיני הרים שאת פסגתם לא יכולתי לראות דרך החלון או הדלת של הקרון. ידענו כי יצאנו את הונגריה כי התחלנו לשמוע צלילי שפות שאינן הונגרית. לפלוגה שלנו צורף סגל פיקודי הונגרי. שתי כיתות הוצבו על גגות קרונות הרכבת הנוסעת. שתיהן היו מצוידות במכונות ירייה. חוליות הפיקוד הללו חיו בתנאים הרבה יותר טובים משלנו. בכיתת הליווי הזו פגשתי בחור שהיה רועה חזירים בחווה שניהלתי. הוא היה עדיין בחור צעיר ששירת בצבא הסדיר. שאלתי אותו ״פִּישְׁתָה, מה אתה עושה כאן?״ הוא ענה לי בכבוד רב, ממש כפי שדיבר איתי שמונה או עשר שנים לפני כן. זו הייתה המנטליות של האיכר הפשוט - גם לאחר שהצבא נטל מאיתנו את הדרגות והכבוד הרשמי, עדיין רוב העם הפשוט שמר על הכבוד האנושי, כפי שהיה לפני פרוץ המלחמה. שלחתי בידו מכתב הבייתה בתקווה שיעביר אותו לכתובת של שכן שלי שהיה ממוצא סלאבי. יותר מאוחר הסתבר לי כי המכתב אכן הגיע לידי אשתי.

הסטירה

לאחר מספר ימים של נסיעה ברכבת הגענו לקֶיֶב שבאוקראינה. ירדנו לרציף ושם צצו פתאום אנשי שירות הביטחון ההונגרי. הם לקחו מאיתנו את כל אספקת האוכל שקיבלנו ברכבת, כולל השפק, הנקניקים, השוקולד והסיגריות. הם עשו חיפוש על כל אחד באופן אישי, רוקנו את הכיסים שלנו, ולא השאירו דבר. אחר כך קיבלנו פקודה לזוז ברגל. נכנסנו לקייב שהייתה הרוסה לגמרי. הגרמנים כבשו שטחים נרחבים באוקראינה והשאירו אחריהם אדמה חרוכה. בתי העיר היו לחורבות. התושבים הסתתרו בסככות, יחפים, במצב כמעט תת-אנושי. היה זה בחודש נובמבר כשהחורף כבר היה בעיצומו, והאדמה הייתה מכוסה שלג וכפור. הכניסו אותנו לאולמות העצומים בקסרקטין שהיה שייך לתותחנים הרוסים לפני כיבוש העיר. כל פלוגה קיבלה אולם, ובכל אולם היו כמאתיים וארבעים איש. לאחר

שהתמקמנו באולם חזרו אנשי שירות הביטחון ההונגרי וערכו עלינו חיפוש נוסף. כל דבר, חוץ מפריטי לבוש, נלקח מאיתנו. שם גם קיבלתי את הסטירה הראשונה שלי כיהודי, והייתה זו גם האחרונה. לא הבנתי מדוע. יתכן כי הסיבה הייתה חבילה קטנה של סוכר לבן שמצאו בתרמיל שלי, וייתכן שרק משום היותי יהודי. לתוך האולמות הביאו קש, פיזרו אותו לאורך הקירות, ושם שכבנו לישון. לא הייתה הסקה ולא אמצעי חימום אחרים. למחרת התחלנו לעבוד בקייב. לא קיבלנו כל ציוד צבאי או אחר, אך קיבלנו שלוש ארוחות ביום.

עבודות כפייה באוקראינה

קייב הייתה המקום הראשון בו עצרנו ועבדנו. הפלוגה שלנו עבדה בשני אתרים. האחד היה מחסני האספקה של הצבא, והשני - מנסרה לחיתוך לוחות עץ גדולים על גדות הדנִיאֶפֶר. עבדנו על שתי גדות הדנִיאֶפֶר. בצד אחד היה בית חרושת לציוד עץ, ובשני המנסרה. הקור הצורב של חודש נובמבר היה קשה. מי הנהר היו קפואים, ואנחנו עברנו מצד אחד לצד השני, חלקנו סוחבים את לוחות העצים הכבדים. היו אנשים שהחליקו על הקרח. אני עבדתי בבית החרושת. תפקיד הקבוצה שלי היה להביא לייבוש את לוחות העץ לפני עיבודם. למזלנו הייבוש נעשה בעזרת קיטור והמקום היה חם. העצים שנועדו לייבוש הושמו במבנים ארוכים בנויים עץ. העברנו את לוחות העץ היבשים הענקיים לבית החרושת, ושם עיבדו אותם. אחרי זמן מה העבירו אותנו לעבודה במחסני האספקה למזון. הביאו אלינו ברכבות את המצרכים - קמח ושפק ודברי אוכל נוספים עבור החיילים הלוחמים. העמסנו את האספקה על המשאיות שהעבירו את המזון ליחידות הצבא. כל הזמן הייתה צמודה אלינו שמירה הונגרית מזוינת. שמרו עלינו בעבודה, באוכל ובשינה. ערב אחד בשעת חושך חזרנו למחנה שלנו. העמידו את כולנו באולם ריק, פקדו עלינו להתפשט עירומים לגמרי בקור הנורא של קייב, וערכו עלינו חיפוש. אחרי שלא מצאו דבר הורו לנו להתלבש ולעלות לאולם השינה. יותר מאוחר התבררה הסיבה להשפלה הזו. השומרים חשדו שלקחנו מהשפק ומהנקניק שהיו מיועדים לחיילים.

הגינות של גוי

הייתה גם התנהגות אחרת. באתר שבו עבדו אנשים עם מסור יד להכנת העצים להסקה עבור צבאות הונגריה וגרמניה עבד איכר, אדם די מבוגר שהדריך את היהודים בעבודתם. הרי רוב היהודים בחיים האזרחיים מעולם לא הכירו עבודות פיזיות ולא היה להם מושג איך עובדים עם מסור או עם גרזן. אחד היהודים מפלוגתנו נתן כסף לאיכר הזה, כדי שיקנה לו סיגריות וקצת מזון. האיש לקח את הכסף, הלך לעיר שתה והשתכר כמו חזיר. למעשה "חגג" על חשבון אותו יהודי. השומרים תפסו אותו שיכור כלוט ושאלו אותו למעשיו. הוא סיפר ששתה ושילם בכסף שקיבל מאחד היהודים. בתגובה העמידו שני רמזורים גדולים ומסנוורים, לאורם העבירו את כל אנשי הפלוגה שלנו, אחד אחד, ופקדו על האיכר הזקן לזהות את היהודי שנתן לו את הכסף. למזלנו הוא לא הצביע על אף אחד. כנראה שגם לא הכיר. למעשה היה יכול להצביע על כל אחד ולומר שזה האיש שנתן לו את הכסף, ואז היו מוציאים אותו להורג. אך האיכר שתק ובכך קיבל על עצמו להיענש על מעשיו. מעשה זה של אותו אוקראיני לא היה מובן מאליו. מבחינתנו אירוע זה הותיר הרגשה איומה. היה מאוד קשה להיכנס לאלומת האור של שני הזרקורים, להסתנוור מבלי לראות דבר. לא היו לנו מחשבות על בריחה. לאן יכולנו לברוח? לא הכרנו את הסביבה ולא ידענו את שפת המקום. הלכנו עם כולם. אמרנו לעצמנו

- יהיה מה שיהיה. היו לנו ספקות - האם המלחמה תסתיים אי פעם ונחזור הבייתה בחיים? אם תסתיים מתישהו, לאן נחזור? מה נמצא שם? לגבי הגרמנים שהיו בקייב, אנחנו היינו שקופים. הם כלל לא התייחסו אלינו, כאילו לא היינו קיימים. אם נפגשנו עם גרמני בעבודה או בסביבה ואין ספק שהוא ידע שאנחנו יהודים כי היה טלאי צהוב על שרוול החולצה שלבשנו. הוא לא התייחס אלינו כלל, פשוט התעלם מאיתנו. במלחמה ההיא כל אחד חשש לחייו - הן אנחנו, הן השומרים שלנו והן החיילים הגרמנים. הרגשה זו הייתה משותפת לכולם. המצב שם היה תת-אנושי. למשל, הביוב היה תמיד סתום. אם רצית לעשות את צרכיך היית יוצא לחצר שנקראה בלפלינה. הייתה זו מעין תעלה שבין שתי גדותיה גישרה קורת עץ. שם היית צריך לעמוד או לשבת ולעשות את צרכיך. כדי להגיע למקום היינו צריכים להתארגן כקבוצה כי לבד לא יכולת לצאת. כל יציאה כזו חייבה ליווי של שומר. היה זה ממש עינוי יומם ולילה. בלילות היה קר מאוד ולא הייתה שום הסקה. אם התקררת היית רץ החוצה כל עשר דקות להשתין או לשלשל.

חוטבי עצים בדַרְנִיצָ׳ה

אחרי כמה שבועות העבירו אותנו לדרניצ׳ה. מקום זה היה בעבר איזור תעשיה של רוסיה. הכניסו אותנו לאולם ענק, כנראה אולם הייצור של בית חרושת. צרפו אלינו את הפלוגה התאומה שלנו מהונגריה. באולם זה כבר קיבלנו דרגשים בני שלוש קומות. כל קומה הייתה מיטה לשני אנשים. במרכז עמדו שני תנורים ענקיים מפח ולפעמים ניתן היה להפיק מהם מעט חום. משם יצאנו לכרות עצים. יצאנו עם חשכה, בטרם עלה השחר, וחזרנו בחושך. שם כבר היינו מספרים ולא בני אדם. איש לא היה אחראי לשלומנו. מי שרצה להרביץ לך, היכה אותך. מי שהתחשק לו להרעיב אותך מנע ממך אוכל. זה כבר היה במערבולת המלחמה. לא נחשבנו ללוחמים ולא לבני אדם. כל בוקר צעדנו אחד עשר קילומטרים הלוך ובערב אחד עשר קילומטרים חזור. קמנו בשעות החשכה וצעדנו על כביש שהוביל למוֹלְדוֹבָה, לשטחי העצים שגובהם כשלושים מטר. היו אלה עצי בר, שיד אדם מעולם לא נגעה בהם. עלינו פקדו לכרות אותם, לנסר אותם ברוחב של מטר, ואחר כך לבקע אותם עם גרזנים. עצים אלה היו מיועדים לאספקה עבור צבאות ההונגרים והגרמנים. עבדנו בקבוצות של שבעה אנשים. לימדו אותנו איך להפוך את העץ לכיוון הרצוי, ולנסר אותו לגודל הרצוי בכמות הרצויה. אספנו את גזרי העצים האלה בערימות של כשבעה קוב ויותר. אוכל היה בצמצום: בבוקר קיבלנו נוזל חום שקראו לו קפה שחור, בצהריים סוג של קטניות, ובערב קצת מרק עם כף של ריבה. לחם ניתן לנו בהקצבה והיינו צריכים לחלק אותו לשלושה חלקים, שיספיק לכל הארוחות. פרוסת הלחם הייתה כל כך דקה אולי ברוחב של עובי הסכין. מובן שאיבדנו ממשקלינו וגם נחלשנו פיזית. למרות זאת לא ויתרו לנו והיינו צריכים לספק יום יום מכסה קבועה של עץ. עבדנו מחושך עד חושך. לא תמיד הרשו לנו להבעיר מדורות, כך שלפעמים גם לא ראינו מה בדיוק אנחנו עושים. עבדנו קשה, ואחר כך צעדנו אחד עשר קילומטרים עם גזר עץ על הגב, להסקת התנורים באולם השינה שלנו.

למרות התנאים הקשים ולמרות שאנשים חלו, אף אחד מאיתנו לא מת. בכל פלוגה היו רופאים יהודים שגויסו יחד איתנו. המפקד שלנו מינה אחד מהרופאים הללו לטפל בחולים. לרופא היו כמה גלולות אספירין. לפעמים כתשו אותן וזרו כאבקה על פצעים מוגלתיים. אם חשדו שלחולה יש דלקת ריאות, נתנו אותם לבליעה. והאנשים הבריאו.

חברים לצרה

עם כל הצרות האלו האנשים חיפשו תמיד תמיכה מחברים. אני עם שני חברים חיינו כמו משפחה. התחלקנו בינינו באוכל, בציוד ובכל דבר אחר. לאחד קראו רודגבי. הוא היה קצב והגיע לפלוגה שלנו מסביבות בודפשט. אחרי המלחמה התנצר, התחתן עם גויה, והיה הדירקטור הראשי של הטרשט של התבואה ההונגרית. אחד מחברי מהפלוגה, שהגיע מאוחר יותר, ליבינאו, ביקר אצלו יום אחד והתקבל בחמימות רבה, כמו בימים ההם. רודגבי נפטר מהתקף לב. חברי השני, זילברמן, הגיע מאחת ערי השדה. אחרי המלחמה נסע לסאן פאולו. היום אינני יודע אם הוא חי, לא שמרנו על קשרים. שלושתנו חלקנו בינינו את הטוב ואת הרע. יום אחד נפל על רודגבי עץ שכרתנו, וכתפו נשברה. הוא סבל מאוד. תחילה שכב כמה ימים במיטה, אחר כך הצטרף אלינו וצעד איתנו יום יום. הוא לא היה יכול לעשות דבר ורק הסתובב בין העצים, כדי שלא יוציאו אותו מהפלוגה. זילברמן ואני השלמנו את המכסה שלו. כשצעדנו בחודש מרץ לתחנה הבאה שלנו, עמסנו את התרמיל שלו. יותר מאוחר, כשקצת הרפו מהשמירה עלינו, רודגבי הלך לשחק קלפים עם הגויים, והיות שהיה קלפן מעולה הצליח לסדר אותם, ותמיד חזר עם חבילה גדולה של סיגריות או עם כסף, וכך היו לשלושתנו סיגריות וכסף בשפע. גם לזילברמן היה מקצוע צדדי, והוא הצליח להשיג לנו מזון. ככה שלושתנו הסתדרנו באותו גיהינום.

עבדנו שם כשלושה חודשים. במרץ 1943 הפלוגה שלנו קיבלה פקודה לזוז ברגל. כרגיל לא ידענו לאן. על שתי העגלות של הפלוגה העמיסו את הציוד הכללי - המטבח וציוד הסגל הפיקודי. את הפאקלעך עם הציוד האישי סחבנו על גבינו, ויצאנו לדרך. אינני יודע לאן צעדנו. בלילה הראשון הכניסו אותנו לבית ספר אזורי. לרודגבי ההליכה הייתה קשה מאוד, אך לאט לאט יצא מהמצב הקשה שלו. אחרי כמה ימים של הליכה ברגל הופיעו פתאום משאיות, העמיסו אותנו והתחלנו לנסוע. המשאיות היו של הצבא ההונגרי אבל כל הארמנדיה הזו הייתה תחת פיקוד גרמני. נסענו בתוך מישור רחב. שלג כיסה את האדמה. הכול היה לבן מאופק לאופק. לפעמים ראית נקודות שחורות במרחב הלבן, אלה היו עצים שעמדו בשלכת בתרדמת החורף. הכבישים היו מסומנים משני הצדדים עם מקלות, סמרטוט שהתנפנף ברוח, או קש מפוזר לסימון, והנהגים היו צריכים איכשהו לזהות את נתיב הנסיעה. הנהגים היו הונגרים. אני משער שהיה להם מה לאכול, אבל לנו ניתן המזון בקמצנות. כל יום קיבלנו כיכר לחם לשמונה אנשים. פשוט לא הייתה אפשרות אחרת. אני מודה שבאותם ימים לא חשבתי על בריחה ולא על שום דבר אחר מלבד על פרוסת הלחם שלי. נסענו יומם ולילה. איש לא ידע לאן. קשה לי עכשיו להעריך כמה ימים נסענו. ישבנו לחוצים ודחוסים בתוך המשאית, מכוסים בשמיכות. כולנו היינו קצת מטומטמים וקצת מדוכאים. אחרי זמן מה הגענו לקבוצת בתים שהיו כנראה סוג של קולחוז. הגענו לשם בערב וצנחנו מעייפות. בבוקר כשהתעוררנו הופיעו כמה איכרים עם סוסים קטנים רתומים לעגלות קטנות. האיכרים האוקראינים האלה נפרדו בדמעות מהסוסים ומהעגלות שלהם אשר הופקעו מהם ונמסרו לנו.

אחראי על הסוסים והעגלות

למזלי, הייתי סקרן לדעת איך רותמים את הסוסים האלה. זו לא הייתה רתמה מוכרת לי מהונגריה. היא הייתה שונה לגמרי - עץ למעלה קשור בחבל לשני יצולים. גם הסוסים שלהם לא היו דומים לסוסי העבודה והרכיבה שלנו. שאלתי את אחד האוקראינים איך רותמים את הסוס לעגלה. אחד

השומרים תפס אותי מדבר עם אוקראיני והתנפל עלי בשאלה: "מה אתה עושה כאן?" למזלי הטוב הוא האמין לי שאני רק רוצה לדעת איך רותמים את הסוס לעגלה. מבין היהודים וההונגרים איש לא ידע איך רותמים את הסוסים האוקראיניים. כיוון שלמדתי את "המקצוע" התמניתי לאחראי על הסוסים והעגלות. קיבלנו כמאה ועשרים עגלות ומאה וחמישים סוסים. העגלות היו עם שני יצולים וסוס אחד. התחלתי ללמד את האנשים לרתום את הסוסים לעגלות. זה לא היה פשוט. רובם לא נגעו בסוס מימיהם. אינני יכול להסביר למה פתאום התעניינתי בשאלה איך לרתום את הסוסים האוקראינים. השאלה שלי לאיכר האוקראיני הייתה ספונטנית. ידעתי שאם משהו לא ילך אנחנו נהייה אשמים ונחטוף מכות. לא רציתי לקבל מכות. מאז הסטירה שחטפתי בקייב לא עברתי שום עינוי פיזי מיוחד בגלל חוצפה או מעשה שלא מצא חן בעיני השומרים. העינויים שסבלתי מהם היו מנת חלקם של כל אנשי הפלוגה שלי. אבל אחרים סבלו מנחת זרועם של השומרים ההונגריים, קיבלו מכות רצח על כל שטות, כמעט הרגו אותם במכות. היו שם שני אחים, בנים למשפחת לסלאו העשירה. אחד מהם היה חברמן, אבל לשני היו שתי ידיים שמאליות. הוא היה הבן של אימא שלו. השומרים התנפלו עליו והכו אותו באכזריות על כל טעות קטנה. אחיו הבין שהוא חייב להתערב כדי להצילו מציפורניהם, והחל לשחד אותם בכסף כדי שיניחו לו. היו שם תופעות קשות מאוד שאי-אפשר לכתוב עליהן. בעד קצת כסף יהודי ניצל יהודי. זו הייתה המנטאליות של הגולה. כאב מאוד לראות זאת.

מפקד הפלוגה היה גוי הונגרי בדרגת סגן משנה. אחריו בסולם הדרגות היה סמל ראשון והשאר עשרה או שנים-עשר חיילים שתפקידם היה לשמור עלינו שלא נברח. היה עלינו לטפל בסוסים ולרתום אותם לעגלות. בסוסים לא היה צורך לטפל. הם עמדו במקום שהעמדת אותם, ואכלו את מה שהוגש להם. אולי בגלל האופי הזה הם יכלו לשרוד בקור, בשלג ובתנאי האקלים הקשים. לאחר שלמדנו לרתום את הסוסים האוקראינים לעגלות התארגנו ויצאנו לדרך. בכך הצטרפנו לנסיגה הגדולה של הגרמנים וההונגרים. היה זה באפריל 1943.

תחילת הנסיגה של צבאות הציר הגרמני

הרוסים פרצו את החזית הגרמנית ליד נהר הדון. צעדנו בדרכים בעקבות נסיגת הצבא הגרמני והיינו עדים לתמונות מזעזעות, ביניהן מראה חיילי הצבא האיטלקי שלא יכלו לעמוד בתנאי הקור של החורף הרוסי, ובגלל חוסר ציוד נזרקו מהחזית בלי אספקה ובלי אמצעי הגנה ותחבורה. הם היו לבושים בסמרטוטים - בגדים שנקרעו והתבלו בקרבות, חסרי אונים בקור וברעב, בקושי גררו את עצמם ברגל. ראינו שם חייל איטלקי שגרר אופנוע שהחרים מהאוקראינים. הוא דחף אותו, מפני שלא ידע לנהוג בו. ודאי היה מוכר את האופנוע בשמחה בעבור חצי כיכר לחם... לאחר התמוטטות החזית באפריקה ראינו את חיילי הצבא הגרמני שנשלחו לתמוך בלוחמים בחזית הרוסית. הם חלפו על פנינו במשאיות וברכבות שהיו עמוסות גם בציוד חדיש שנועד לחיילי הצבא. חיילים אלה היו מצוידים מכף רגל ועד ראש, לבושים בפרוות נגד הכפור הרוסי. כשראינו אותם אמרנו אחד לשני כי צבא שיש ברשותו ציוד כזה הוא בלתי מנוצח. אבל במלחמה כמו במלחמה. פעם אתה בצד המנצח ופעם בצד המובס. בדרך לחזית הם הרגישו עצמם כל כך חזקים, שכאשר עברו לידינו במשאיות שלהם הם נופפו בידיהם ואיימו עלינו. אולם לאחר שהחלו לסגת, גם הם הצטרפו לשיירות של בני אדם שנעו ברגל, יחפים ולבושי בלויים בשלג ובכפור הרוסי.

פגעי טבע ופגעי האדם

עזבנו את בית הספר שבו קיבלנו את הסוסים והעגלות. בבוקר העמסנו את האספקה ויצאנו לדרך. צעדנו כל יום מחושך עד חושך. נסוגונו לכיוון דרום. בתחילת הנסיגה שמענו קולות נפץ של יריות וראינו את ההבזקים של יריות התותחים. כך הבנו שאנחנו לא רחוקים מאזורי הקרבות. מאוחר יותר, כשלא שמענו עוד את הדי המלחמה, הבנו שהגרמנים כנראה מתחזקים והחזית התרחקה מאיתנו. העמסנו דברי מזון שונים אשר על פי הדין אסור היה לנו לגעת בהם. אדם שנתפס עם כיכר לחם שלקח מהאספקה הוכה בידי השומרים מכות רצח כמעט עד מוות. הלחם היה נחוץ לצבא ומיהודים מנעו פרוסת לחם. את המזון החסר לנו השלמנו מהמאכל שנתנו לסוסים - בלוקים של מזון דחוס שהיינו כותשים לפני הגשתם לסוסים. אכלנו את המזון הזה יחד עם הסוסים. באותם ימים של נסיגת הצבא ההונגרי מאוקראינה צנחה הטמפרטורה באזור לשלושים ושתים מעלות מתחת לאפס. באחד הערבים הגענו לכפר רוסי. חיפשנו מקום ללון ונכנסנו לבית שבו התגוררה אישה רוסייה זקנה. בדמעות בעיניה נתנה לנו קערת תפוחי אדמה עם כרוב חמוץ, ואחר כך הציעה לנו מקום לשינה עם קש שיפון שפיזרה על הקרקע. זה היה אחד הרגעים האנושיים המעטים שפגשנו שם, וקשה לשכוח אותו. באותם ימים מתו שלושה אנשים מהפלוגה שלנו. הם לא החזיקו מעמד בתנאים הקשים, ונפטרו בגלל פצעי קור ברגליים ותזונה ירודה. קברנו אותם ליד כנסייה רוסית והמשכנו ללכת בלי הפוגה. אינני יודע אם ההליכה הזו נמשכה ימים, שבועות או חודשים. איבדתי אז את מניין הזמן. כולנו היינו מטושטשים מעייפות. כדי להחזיק מעמד ולהמשיך ללכת היינו נאחזים ביצול או ברתמה של הסוס, ונגררים אחריו. הכרחנו את עצמנו ללכת. צעדנו בעיניים עצומות, ולפעמים נרדמנו תוך כדי הליכה. גם השומרים שלנו לא ליקקו דבש במסע הזה. גם הם כמונו הלכו איתנו ונרדמו תוך כדי הצעידה. השומרים ההונגרים לא היו עשויים מקשה אחת. היו ביניהם שנטפלו לאסירים, והיו גם אחרים. לדוגמה, כשעבדנו בכריתת עצים הרעב היה כבד מנשוא. הגעתי להסכם עם אחד הסמלים - נתתי לו את טבעת הנישואין שלי שעליה היה חרוט תאריך נישואי, והוא נתן לי את שאריות המזון שלו אחרי שסיים את ארוחתו. אותן שאריות הן שהחזיקו אותי בחיים. מאוחר יותר, כשיצא לחופשה ונסע לביתו בהונגריה, הוא הגיע למשפחתי, הביא להם את הטבעת וקיבל עבורה כסף. כך לפחות בני משפחתי קיבלו ממני סימן חיים. היינו מנותקים מכל העולם, בסביבה עוינת, ובאקלים קשה ואכזרי. כלל לא יכולנו לחשוב על בריחה. הדבר הכי בטוח היה להישאר יחד. כולנו חיפשנו פנים מוכרות, יחס אנושי. ה"יחד" שמר עלינו מאובדן התקווה.

בקולחוז

הגענו לעיירה אוֹרְלוֹבְּסְקָה. מחוץ לשטחה היו מבנים של קולחוז. גרנו בבתים יחד עם התושבים המקומיים. פתאום, לפרק זמן קצר, החיים הפכו לטובים יותר. קיבלנו תוספת סוסים להבראה מ"בית חולים לסוסים". בבוקר הוצאנו את הסוסים למרעה באחו, ובערב החזרנו אותם באופן חופשי לאורווה בקולחוז. למגורינו קיבלנו בתים בקצה הכפר. היה זה כבר סוף החורף. הקרח החל להפשיר, פלגים ונהרות זרמו בשצף קצף. הלילות נעשו יותר חמים, והיה נעים להיות גם בחוץ. כשהיינו באורלובסקה הגיע ליל פסח. אחד השומרים שהיה בדרך כלל אכזר כלפי היהודים הורד בדרגה וצורף לפלוגת העבודה שלנו. לקראת חג הפסח, הוא דאג שיגיעו אלינו גרעיני חיטה כמו שהדתיים ביקשו כדי שיוכלו לטחון אותם ולאפות מצות. כמו כן דאג להביא לנו פירות יבשים שהדתיים עשו מהם יין לקידוש. זה היה אבסורד. מצד אחד הוא היה מוכן להכות עד מוות כל יהודי שסרח בעיניו, ומצד שני

הוא דאג לנו שנוכל לקיים את ליל הסדר לפחות באופן סמלי. באותה עיירה הצטרפו אלינו שישה או שבעה בחורים דתיים מצפון הונגריה, מחבל רוּסִינְסְקוֹ. הם היו נערים בני שש עשרה או שבע עשרה, דוברי רוסית. בערבים היו יושבים ושרים. הייתה זו הפעם הראשונה בחיי ששמעתי זמירות ושירים יהודים אחרים. אהבתי את הבחורים האלה אהבת נפש. במיוחד אהבתי להקשיב בלילות שבת למזמורים שלא הכרתי מעודי. בבתי האיכרים שבהם גרנו באורלובסקה היה רק חדר אחד ששימש את המשפחה לכל צרכיה, ואנחנו גרנו איתם באותו חדר. בכל חדר כזה היה תנור גדול עשוי טיט. הם וילדיהם ישנו סביב התנור ובמרחק מסוים מהם, על קש שפוזר על הרצפה ישנו אנחנו. דמיון השפות ההונגרית והרוסית תרם ליצירת יחסים מסוימים בינינו ובינם, אבל לא העזנו לעשות שום דבר שיסבך אותנו או אותם בצרות. שם היה לנו אוכל בשפע. המזון היומי שלהם היה תפוחי אדמה וכרוב חמוץ. מה שהיה להם נתנו גם לנו. הבראנו קצת, היינו נקיים יותר, ובלילות כיבסנו את בגדינו בגיגית לפי תור. כשסיים אחד את כביסתו העיר את הבא אחריו לכביסת בגדיו. בגהינום שבו חיינו הצעירים נשברו ראשונים. לא היה להם כוח נפשי להילחם על חייהם. לא הייתה להם אישה ולא משפחה או כל תקווה אחרת שבשבילה היה כדאי להם להילחם על החיים. הם הפסיקו לטפל בעצמם ובניקיון גופם. מהר מאוד התמלאו בכינים המפיצות את מחלת הטיפוס, ורבים מהם מתו.

מלחמה שאף פעם לא די לה

אינני יודע כמה זמן עבר עלי שם. הסוסים הבריאו ונדמה היה שהמלחמה התרחקה, אבל זו הייתה אשליה. האוכלוסייה המקומית הוכתה פעם על ידי הצבא ופעם על ידי הפרטיזנים ותנועות ההתנגדות לכיבוש. כפר שתמך בפרטיזנים הותקף על ידי הצבא ששרף את בתיו. כפר ששרת את הצבא הוצת על ידי הפרטיזנים. חיי האוכלוסייה הכפרית היו גיהינום. כשנסענו על הכביש ראינו בתים שרופים שנראו כמו מצבות. הבתים היו עשויים עץ והגגות קש, אבל הארובות היו עשויות חרסינה והן לא נשרפו. מראה שלדי הבתים השרופים והמלבנים העשויים חרסינה בראשיהם נדמה בעינינו לבית קברות ובו מצבות. נסענו בעקבות הצבא ההונגרי. החיילים גירשו את האנשים מבתיהם, ואנחנו העמסנו על העגלות את כל מה שנשאר לאחר נטישת התושבים, בעיקר מזון ובגדים שנשארו בבתים. אחרי כן הבעירו בית אחר בית. כל הכפר נשרף. היה זה בקיץ או בסתו 1943. בִּבֶּילוֹרוּסְיָה היינו בשני מקומות. ראשית בבסיס הצבא האדום שהיו בו אורוות ענקיות, ומשם יצאנו להובלות. אחר כך התבססנו בכפר קוּפִּיצִיצִ'י ליד פִּינְסְק. עזבנו את בילורוסיה והמשכנו בדרך, וכמו תמיד לא ידענו בדיוק לאן נוסעים. קיבלנו סוסים רזרביים שתפקידם היה ללכת ראשונים ולגלות מוקשים. ברוב המקרים היה לנו מזל. במקרה אחד אחת העגלות ירדה מהכביש, עלתה על מוקש, והעגלון נפצע. אחד הבחורים מהפלוגה שלנו רץ להביא לו מים, עלה על מוקש ונהרג במקום. זאת הייתה התאונה הראשונה שקרתה לאחד מאנשינו. המקרה אירע בקרבת בית עלמין יהודי, ושם קברנו את ההרוג. היהודים הדתיים גילו במקום קברי צדיקים והתפללו שם. במקרה אחר היה לנו מזל גדול, ומי שמאמין יכול היה לחשוב שאלוהים שמר עלינו. היה זה בחורף. בוקר קר אחד אחרי שרתמנו את הסוסים לכרכרות הצטרפה אלינו שיירת עגלות של הצבא הסדיר ההונגרי. עמדנו לפני תזוזה. במרחק של כעשרים או שלושים מטר לפנינו חצה את הדרך גשרון קטן שמתחתיו אפיק יבש. פתאום שמענו שירה אדירה וקולות צחוק. לידנו חלפה בדהרה עגלה רתומה לשני סוסים הונגריים, ועליה שישה או שמונה חיילים שחזרו מחופשה. הם שרו תוך כדי נסיעתם, וכשהגיעו לגשרון נשמע לפתע פיצוץ עז, הגשרון והמרכבה התרוממו באוויר. אינני יודע אם מישהו מהם שרד. אנחנו ניצלנו בנס. אילו זזנו לפניהם מישהו מאיתנו היה מתפוצץ. משם יצאנו לביצות פְּרִיפְּיָאט.

ביצות פְּרִיפְּיאָט

ביצות אלה משתרעות על שטח גדול של אדמת ביצה לאורך נהר פריפיאט. בזמן הצאר עבדים סללו שם דרכי עפר למעבר. אם חלילה ירדה עגלה מהשביל ושקעה בביצה לא היה סיכוי למשוך ולהציל אותה ואת הסוס. בביצה צמחו עצי ליבנה וצפצפות לרוב. פה ושם בצבצו מתוך המים פיסות קרקע שהיוו מעין מערכת איים. הדרך הראשית נסללה על אדמה חולית. במסגרת המאמץ המלחמתי של גרמניה ובנות בריתה עבדו שם יהודים שגויסו לעבודות כפייה. הם חידשו את הדרך וסללו על החול דרכים למעבר. במקומות שהיה חשש לשקיעת הרכבים הונחו לוחות וקרשים ועליהם עברו משאיות צבאיות וגם העגלות והסוסים שלנו. בלילות חנינו על כמה איים. איזור הביצות היה קרוב מאוד לחזית. התותחים שהוצבו במקום היו תחת הסוואה. לעיתים קרובות הגיחו מהאופק מטוסים רוסיים, כנראה כדי לצלם את השטח ואת תזוזות הצבא. בכל המערך הזה של המלחמה והלוגיסטיקה של תמיכה בלחימה, תפקידנו היה להביא אספקה של אוכל, גדרות תיל, מוקשים וכדי עד לעמדה הראשונה בחזית, והצבא דאג לפיזורם בין יחידות הלוחמים. את האספקה הנדרשת לחזית הבאנו מעיירה קרובה לבסיס שלנו. כמה אבסורדי היה המצב שבהיותנו כה קרובים לחזית היו לנו תנאים די טובים. כעבור זמן מה קיבלנו פקודה להתחיל לסגת. ליד בית קברות ארעי של חיילים הונגרים שנפלו ונקברו באיזור ביצות הפריפיאט, עמד מחסן אספקה גדול שתכולתו הייתה מיועדת לחזית. העמסנו את כל האספקה שמצאנו שם על העגלות שלנו. כמות המצרכים שהעמסנו הייתה כל כך גדולה עד שלמעשה מלבד העגלונים, כל אנשי הפלוגה, החולים והשומרים ההונגרים, כולנו נאלצנו לצעוד ברגל. בליל עזיבתנו את המקום הגיעה אליו שיירה של חיילים הונגרים. הם עצרו במקום מפני שהסוסים ההונגרים הגדולים שלהם היו מותשים והחלו להתמוטט ולמות.

גרמנים טובים באמצע הדרך

היינו תלויים בסוסים שלנו. עשינו הכול כדי שהם ישרדו את התנאים הקשים של המלחמה והאקלים. אם מצאנו שחת או עשב בבית שנעזב, הבאנו להם. גנבנו מהאספקה, גנבנו מהאוקראינים, שמרנו עליהם כאילו היו חברים שלנו, מפני שידענו שהם מקור החיים שלנו. ממזונם לקחנו כדי להגדיל את כמות המזון שקיבלנו מהצבא. בלילות היינו ישנים קרוב אליהם, כי הבל נשימתם חימם את האוויר. קראנו להם בשמות, כל אחד לפי אופיו, צורתו וצבעו. מדי פעם פרצו מריבות בין עגלונים בגלל האספקה לסוסים. אפיזודה קטנה מחזירה אותי מהיחס שלנו לסוסים ליחסים הבין-אישיים. בעת הנסיגה, בראשית החורף של שנת 1944, הגענו לאחת העיירות ורצינו להשיג שם מזון עבור הסוסים שלנו. חיפשנו בחצרות התושבים, עלינו לעליות הגגות ובאחת מהן תחת ערימת חציר, התגלה רובה. מפקד השיירה שלנו הוציא מאותו הבית אישה ובנה בן השלוש, ופקד להעמיד אותם ליד הקיר ולירות בהם למוות. למחרת בבוקר, אחרי שעזבנו את העיירה, הסתכלנו לאחור וראינו ים של להבות אש. חיילים הונגריים שרפו את כל העיירה. בהמשך נסענו ברכבת יחד עם הסוסים והעגלות, ובבוקר קר הגענו לתחנה. סבלנו מהקור גם משום שבגדינו בלו מרוב שימוש. עמדה שם רכבת צבאית של חיילים גרמנים, ומפקדם חילק להם קפה שחור. אחד היהודים הלך עם המסטינג וקיבל קצת קפה. אחריו באו היהודי השני והשלישי, ונוצר תור של יהודים. המפקד הגרמני עצר את התור של החיילים הגרמנים וחילק קפה לכל אחד מאיתנו, היהודים. כשסיים איתנו המשיך עם החיילים הגרמנים. אלה היו אנשי הוורמאכט, שלא היה אכפת להם שאנחנו יהודים. הם ראו בנו בני אדם. בחזית לא ראית חולצה שחורה או חולצה חומה. אלה לא היו חיילי האס. אס. או האס. אי. בחזית היו בני אדם

שלחמו על חייהם ורצו לחזור הבייתה בשלום. מעולם לא יכולתי לקבל את הטענה שהעם הגרמני כולו היה מקשה אחת של רוצחי יהודים, כי בזמן המלחמה נתקלתי בצדדים מאוד אנושיים דווקא אצלם. גילויים כאלה לא היו בקרב ההונגרים. הם היו מנוולים ממדרגה ראשונה!

נסוגים לעיר וורשה

הנסיגה מביצות פריפיאט הייתה מבוהלת ומהירה. כל הציוד הכבד והתותחים המסווים ננטשו ונעזבו. הלכנו יומם ולילה, עצרנו לשינה על העגלות, המשכנו, ושוב עצרנו למנוחה. כך התנהלו הדברים כחודש וחצי. אני משער שהסיבה לצעדה היומיומית הזאת הייתה ידיעה מודיעינית, שעל פיה מטרת הרוסים היא לכתר את הצבא ולשבות את כל החיילים. על כן הפקודה הייתה לצעוד עד ורשה ולברוח מהכיתור. קיבלנו פקודות לא להתרחק מחניות הפלוגה פן ילכדו אותנו אנשי הז'נדרמריה של הגרמנים. על כל אחת מהעגלות ישב רק העגלון לבדו. אליו צירפנו עוד כחמישה-שישה משלנו. כך יצרנו צוותים של עגלונים, שלאורך הדרך התחלפו ביניהם. הציוד שלהם היה על העגלות וכך התקדמנו עד שהגענו לנהר הוויסְטוּלָה (הוִויסְלָה בפולנית) הגדול והיפה. עצרנו ליד העיירה מוֹדְלִין. אחרי צעידה כה מזורזת המפגש עם מי הנהר הזורמים היה לנו מקור של שמחה. התרחצנו, ואחרי כן רחצנו את הסוסים ושחינו איתם הלוך וחזור צוחקים ומאושרים כמו ילדים. חצינו את גבול פולין והגענו לַוַרְשָׁה. היה זה באוגוסט 1944. באותו זמן הרוסים עצרו את התקדמותם. העצירה הזאת הייתה למעשה חלק מהפוליטיקה העולמית. ההיסטוריונים טוענים שהממשלה הפולנית הגולה בלונדון הבינה כי סטלין מתנגד לרעיון של פולין חופשית, ולכן ניתנה הוראה למחתרת הפולנית לנסות להשתלט על וורשה ולשחררה מידי הגרמנים לפני כניסת הצבא האדום. ב-1 באוגוסט 1944, כאשר הצבא האדום היה בקרבת העיר, החל המאבק המזוין של המחתרת הפולנית לשחרור וורשה. קרב זה תוכנן להימשך כארבעים ושמונה שעות, אבל הוא נמשך שישים ושלושה ימים. במהלך המרידה היה הצבא האדום במרחק של שלושים קילומטר מוורשה. אך סטלין לא טרח לתת את ההוראה לצבא להשלים את המרחק ולסייע למורדים. הרוסים גם סירבו לתת גישה למטוסים בריטים ואמריקאים לשדות התעופה שלהם, וכך נמנע סיוע אווירי למתמרדים. לאחר שישים ושלושה ימי לחימה הוכרעו הלוחמים הפולנים, ונכנעו לגרמנים. לרגע הזה חיכה הצבא האדום שקיבל את הפקודה להסתער על העיר. הם כבשו את וורשה מידי הגרמנים חיש קל. המפגש עם וורשה היה קשה. העיר הייתה הרוסה, אפופה עשן שחור, פה ושם להבות אש ועשן של גזעים בוערים שנותרו אחרי שריפת עצים, וריחות מוות של בעלי חיים ובני אדם שנשרפו באש המשתוללת. מראה העיר הגדולה השרויה תחת ענן עשן שחור וסמיך היה איום ונורא.

חזרה להונגריה

באוגוסט 1944 במזג אוויר טוב, חנינו במרחק של כעשרה קילומטרים מוורשה. לאחר כיבוש העיר על ידי הרוסים עצרנו בתחנת רכבת ליד עיירה קטנה, ומשם הוחזרנו עם הצבא ההונגרי להונגריה. הכניסו אותנו לקרונות משא עם הסוסים והעגלות, ונסענו ללא עצירה. נדמה לי שעברנו בשלזיה, אבל הדברים זכורים לי במטושטש. השיבה להונגריה נבעה מהעובדה שבאותו זמן עזבו הרומנים את הברית של ציר ברלין, רומא, טוקיו והצטרפו לצבא הרוסי. ממשלת הונגריה חששה מהתקפה של צבאות רומניה ורוסיה על הונגריה, לכן החזירו את כל הצבא ההונגרי הבייתה. באחת מחניות הרכבת שמענו צעקות של ילדים ליד פסי הרכבת בשפה ההונגרית. הסתבר לנו שאנחנו נמצאים

בסביבות בודפשט. משם נסענו לגבול רומניה. סמוך לגבול הרומני הורידו אותנו והתחלנו להתקדם לכיוון טְרַנְסִילְבָּנְיָה. בטרנסילבניה נדהמנו מהרגשת האופוריה שאחזה באוכלוסיה האזרחית. הייתה שם תחושה כאילו אין דבר שיעצור את הצבא ההונגרי במלחמתו נגד הרומנים. זה היה שינוי מאוד משמעותי באווירה, כי הצבא נלחם כעת על הגנת המולדת.

המשכנו להיגרר כחלק מהצבא הזה. באוקראינה לא היה לצבא ההונגרי שום עניין, הציוד שלהם היה ישן ולא מתאים, ורבים מהם שנפלו בקרבות היו בבחינת בשר תותחים גרמניים. על מצב היהודים לא ידענו דבר. היום ידוע כי כיבוש הונגריה על ידי הגרמנים היה טרגי עבור יהדות הונגריה, אבל אנחנו היינו מנותקים מהסביבה האזרחית ולא ידענו דבר על גורל היהודים. היינו חלק מהצבא והתקדמנו איתו לעבר הגבול הרומני. כשהגענו למרחק של כארבעים וחמישה קילומטרים מהגבול עצרנו בכפר רומני נטוש, שתושביו ברחו והשאירו את הבתים מלאים כל טוב. באחת החצרות תפסנו חזיר, שחטנו אותו, ואת בשרו בישלנו בתבניות לחם בתוך תנור גדול. על הארונות מצאנו שימורים של שזיפים, דובדבנים ומיני מאכלים טעימים שאנשי הכפר הרומני הכינו בבתיהם, והתחלנו לאכול. זו הייתה אמורה להיות סעודה כיד המלך. מלאנו את הבטן והרגשנו מצוין, בעוד הצבא ההונגרי היה עסוק בלחימה. אינני יודע כמה זמן נמשכה השמחה הזאת, שעות ואולי יום אחד... פתאום נותק הקשר האלחוטי עם הכפר הסמוך. שליח הגיע בדהרה על סוס כדי לבדוק מדוע נותק הקשר. הוא חזר בדהרה פראית כשפיו של הסוס לבן מקצף, וסיפר כי הרוסים כבשו את הכפר השכן, והתושבים ברחו בטירוף. עזבנו את התבניות בתנור ואת השימורים על השולחנות, רתמנו את הסוסים והצטרפנו לבריחה המבוהלת של ההונגרים. יחד עם החיילים האחרים עברנו את עיר הבירה של טרנסילבניה. הייתה זו מפולת. חיילים ואזרחים נסו מאזורי הקרבות בכל דרך אפשרית. השלטונות לא ידעו איך לעצור את הבריחה ההמונית. ניסו לסכל את הבריחה על ידי תפיסת אנשים ברחוב או במקומות עבודתם ושליחתם לחזית. בדרך חזרה לגבול הונגריה ראינו את הזינדרמריה ההונגרית מובילה יחידה של עובדי מכס לכיוון החזית. אלה היו אנשים מבוגרים שהשוטרים הצליחו לתפוס ולארגן בקבוצות. נתנו להם רובים ושלחו אותם לחזית מול הרוסים. ראינו נשים וילדים שרצו אחרי היחידה הזאת בוכים, מתחננים שיעזבו את קרוביהם. אנחנו גיחכנו על הרעיון שאפשר לעצור את הצבא הרוסי עם חיילים כאלה. ליד אותה עיר בטרנסילבניה, התרוממו גבעות לא גבוהות. באחת מהן עמד גנרל עם הפמליה שלו, וניסה לעצור בגופו את זרם הבורחים. אך ללא הצלחה. פתאום משום מקום צצו חיילי יחידת מרגמות רכובים על סוסים. המרגמות היו על הסוסים. הגנרל עצר אותם וביקש שיירו בבורחים. הם לא ירו. לשאלתו מדוע הם מסרבים לפקודתו ענה מפקדם שלא נותר להם אפילו פגז אחד בקנה... התמקמנו באחד הכפרים. תחילה נראה היה כי היחס אלינו טוב מאשר בעת הגיוס. אבל אז יצא פתאום המרצע מהשק. קיבלנו הוראה מהפיקוד ההונגרי למסור את הסוסים שלנו לאנשי יחידה אחרת. הסיבה לכך הייתה חוסר אמון ביהודים וביכולת שלהם לטפל בסוסים. כך הזכירו לנו את מעמדנו הנחות בצבא ההונגרי. במקום העגלות והסוסים קיבלנו אתים ומכושים, והתחלנו לחפור תעלות הגנה לצבא ההונגרי ליד הבתים הקיצוניים של הכפר. באמצע הכפר עמדה הכנסייה ולמעלה במגדל ישבה חוליית תצפית שתפקידה היה לדווח על התקדמות הצבא הרוסי. בוקר אחד התעוררנו לקולות ירי וגילינו כי מגדל הכנסייה עם צוות התצפית נמחק מהאופק. כנראה הופגז על ידי הרוסים. קיבלנו הוראה לקחת את הפקלאך על הגב ואת האתים והמכושים בידיים, ולהצטרף לנסיגת הצבא מהכפר. למעשה זו לא הייתה נסיגה אלא בריחה המונית לא מסודרת של האזרחים והצבא ואיתם גם אנחנו. בינתיים התחיל לרדת גשם. היה כבר חודש ספטמבר. לצבא לא היו כלי רכב מעבר לסוסים ועגלות. הסוסים התקשו למשוך את העגלות במעלה הגבעות באדמה הבוצית לאחר הגשם. אחד

הקצינים תפס ארבעה מאיתנו, בתוכם הייתי גם אני, ופקד עלינו לדחוף כל עגלה עם הסוסים שהיו רתומים לה, ולעזור להם לעבור את הגבעה. עבדנו בזה כל היום עד שירד הערב.

בין המצרים

בתום היום הקשה הזה ירד החושך. הפלוגה שלנו המשיכה הלאה, והקשר איתה נותק. התחלנו להתלבט היכן ללון הלילה. היינו בתוך שטח עוין - בצד אחד ראינו את הצבא הרוסי ובמרחק לא רב את הגרמנים, ובצד השני היו פלוגות הצבא ההונגרי. מעבר להונגרים שישבו בקרבתנו ראינו את בתי הכפר עולים באש. בקרבת הגבעה שעליה דחפנו עגלות כל היום גילינו בית, לידו עמדה סככה, סוג של אורווה שעל קרקעה פוזר קש. בבית זה מצאנו אישה עם ילד. בעלה היה מגויס, והיא בדיוק אפתה עוגיות קטנות... העיניים שלנו יצאו מחוריהן מרוב געגועים לטעמן של העוגיות הקטנות האלה... אבל הלכנו לסככה לסדר את ענייניו, בעוד טעמן המתוק של העוגיות שלה מגרה את דמיוננו. עוד אנחנו מתארגנים באורווה, פתאום הגיחה מחלקה של חיילי הצבא ההונגרי מתוך החושך. הקצין היה רכוב על סוס "שלנו". הם לא ראו אותנו בחושך, אבל אנחנו ראינו אותם. אמרתי לחברי שעלינו להתייצב לפני הקצין הזה. אם הוא יגלה אותנו רק בבוקר הוא עלול לחשוד שאנחנו עריקים, ואז אנו עלולים להסתבך. הצעתי שניקח סיכון ונתייצב לפניו. נעלנו בחזרה את נעלינו והלכנו למטבח שבו ישב בחברת קדט ליד השולחן, ויחד אכלו את העוגיות... לנו נזל הריר מהפה. אמרתי לו בסגנון הצבאי שאנחנו ארבעה חיילים, קיבלנו פקודה לעשות כך וכך, איבדנו את הפלוגה שלנו ולכן אנחנו רוצים ללון הלילה כאן. הוא התחיל לחקור אותנו ושיער שרצינו לברוח מהצבא או לחבל במטרות צבאיות. עניתי לו "תראה אדוני, הלכנו אלפי קילומטרים. צעדנו מנהר הדון שבאוקראינה עד הנה. אילו רצינו לערוק ולחפש את הצבא האדום היו לנו הרבה אפשרויות לעשות זאת. לא עשינו זאת אז, ואיננו עושים זאת עכשיו. יש לנו רק מטרה אחת - לחזור הבייתה בשלום". לפתע ראיתי שינוי שהתחולל בפניו. הוא שאל אותי מאיפה אני ומה אני יודע על משפחתי. סיפרתי לו מניין אני, ושאיננו יודע דבר על משפחתי, כבר חודשים רבים שאין לי קשר עם הבית. ואז פלט שגם הוא לא יודע שום דבר על משפחתו. לא רציתי להיות חוצפן, לכן לא שאלתי אותו מניין הוא. שתקתי. בסופו של עניין הוא שלח אותנו לישון ואיפשר לנו למחרת להצטרף ליחידה שלו. הרי הייתה לו זכות מלאה להעמיד אותנו לקיר ולירות בנו. איש לא היה חוקר אותו על כך. אבל הוא היה בן אדם והתחשב בנו. בכפר הראשון שאליו הגענו יחד עם יחידתו מצאנו את אנשי הפלוגה שלנו. רצתי אליו בשמחה ואמרתי לו: "אדוני הסגן, הנה הפלוגה שלנו". הוא הורה לנו להצטרף אליהם, נפרדנו ו... שלום עליכם. נכנסנו עם הפלוגה לכפר ושם בדרך עמדו שני קציני קשר. אחד היה הונגרי והשני גרמני. מישהו מאנשי הפלוגה שלי שהבין טוב גרמנית הקשיב לדברי הקצין הגרמני ותרגם לנו את דבריו. הסתבר כי מאחורינו נשארו רק תותחים עזובים. כעת כולם רצים קדימה. פתאום שמענו יריות וצעקות, והרוסים כיתרו את המקום. ברחנו למרתף ושם שמענו את חילופי היריות בין הצבא הרוסי לבין הצבא שלנו שנסוג במהירות. המרתף היה מלא חיילים ואנשים בני לאומים רבים, הונגרים, גרמנים, יהודים, אזרחים מקומיים וכד'. לפתע הופיע רוסי רכוב על סוס ופקד עלינו "דווי, צאו מהמרתף". יצאנו כולנו. עמדנו בשורה, ידיים למעלה, והתפללנו שלא יקרה כלום. דבר ראשון אספו מאיתנו את השעונים שלנו. היה לי שעון ישן לא יקר ולא נוצץ. הרוסי על הסוס רצה אותו וכך נשארתי ללא שעון. כולנו נפלנו בשבי - גרמנים, הונגרים ויהודים יחד. הרוסים הכניסו אותנו לשמירה בחדרון קטן, והמשיכו לרדוף אחרי החיילים ההונגרים והגרמנים שברחו. היו שם מחזות משונים מאוד. לדוגמה, אחד מתושבי הכפר ההונגרי שהיה עצור איתנו פנה לקצין ואמר לו "הבן שלי החייל הגיע הבייתה. לא ראיתי אותו הרבה זמן, תן לי רשות

ללכת לראות אותו״. לתדהמתנו הוא שוחרר. לאור זאת החלטנו בינינו לפנות אליו ולדבר איתו. הוא זיהה שאנחנו יהודים, כי היה לנו פס צהוב על השרוול. חוץ מזה היו בינינו דוברי השפה הרוסית. בשיחה איתו ביקשנו לדעת היכן אנחנו נמצאים. הייתה לו מפה והוא הראה לנו את המיקום שלנו. אחר כך הראה את המסלול שהצבא הרוסי עשה בדרך להונגריה, וזיהה את הערים שהיו בשליטת הרוסים ואת אלה שעדיין לא בשליטתם. בינתיים המשיכו להגיח מהאופק מטוסים רוסיים כדי לצלם את המצב. באותו מקום פגשתי לראשונה את חיילי הצבא הרוסי. הם היו מלוכלכים, היו ביניהם בעלי עיניים מלוכסנות, חיילים טטרים מהרי הקווקז, וחיילים שלבושם היה מרושל. הם נראו כצבא ללא קצינים וללא פיקוד. היה ניגוד גדול בינם ובין אנשי הצבא הגרמני המצוחצחים והמבריקים. אבל הצבא הרוסי התקדם כמו מכבש וכבש מדינה אחרי מדינה. דבר לא עצר את התקדמותו. באותו זמן כבר ידענו שהמלחמה מתקרבת לסיומה, ואנחנו שבויים של הצבא הרוסי. הכניסו אותנו למבנה גדול ובו שהינו שלושה ימים. לא הופרדנו מהחיילים הגויים כולל הגרמנים. בעיניהם חייל שבוי היה חייל שבוי. לא היה שום הבדל בין שבוי יהודי, גרמני או הונגרי. שם בשבי, כבר התקבצו רוב החבר׳ה מהפלוגה שלנו, וככל שהיינו רבים יותר כן עלתה הרגשת הביטחון העצמי שלנו. היינו כמאה וארבעים אנשים מהפלוגה. זה נתן לנו את הכוח והיוזמה לתפוס את החדרים בבית הגדול לכיוון הרחוב. הסיבה לכך הייתה שהאזרחים זרקו לתוך הבית הזה חבילות מזון. האוכל היה חשוב לנו מאוד מפני שהרוסים הבטיחו שנקבל ארוחות ״סיצ׳ס״ (ברוסית פירושו ״תיכף ומיד״), ואותו ״תיכף ומיד״ נמשך כמעט שלושה ימים. אכלנו את מה שהאזרחים זרקו ולאחרים לא היה דבר. אותם חיילים ששמרו עלינו כשהיינו בפלוגות העבודה, נמנעו מלהיתקל בנו בשלב זה. הם פשוט פחדו מאיתנו מפני שעכשיו היו שבויים כמונו, כבר לא היינו נחותים מהם בגלל יהדותנו. הרוסים תמיד אמרו לנו ״בשבילנו אתם קומרד, אם נקבל פקודה לחסל אתכם, נחסל אתכם״. באחד הימים נכנס קצין רוסי ואמר לנו שלו הדברים היו תלויים בו, היה מעמיד גם אותנו אל הקיר ובמכונת ירייה מחסל את כולנו. ״לא משום שאתם יהודים, אלא משום שאתם מנוולים. הלכתם לעבוד עם הגרמנים ולא הצטרפתם לפרטיזנים כמו היהודים מאוקראינה, פולין וכד׳״. הוא דיבר רק אלינו היהודים. דבריו היו אמת לאמיתה, אבל אפשר היה לפגוש בצבא ההונגרי יחידות של קוזקים אוקראינים, שכל חייליהם עברו לצבאות הגרמניים לאחר פלישתם לאוקראינה. לא רק בקרב היהודים לא קמה תנועת התקוממות נגד הגרמנים בצבא. גם האזרחים, חברי המפלגה הקומוניסטית, לא העזו להתקומם נגדם. הפרטיזנים החלו להופיע בעיקר לאחר המלחמה אבל בזמן הקרבות הם לא יצאו ממחבואיהם. ההונגרים היו מנוולים לפני השבי ונשארו מנוולים בכל הזדמנות. לא היה לנו שום קשר איתם. הם גם לא באו בתביעות שנחלוק איתם את האוכל שזרקו דרך החלון.

השחרור

בסוף ספטמבר נעשה קריר בערבים. היינו שרויים בבלבול גדול. אנשים היו מדוכאים מכך שעדיין אנחנו בשבי. כל אחד היה מכונס בעצמו עם מחשבותיו, מתגעגע הבייתה. מצד אחד הבית כל כך קרוב, מצד שני אנחנו עדיין שבויים בפלוגות העבודה ואיננו יכולים לפגוש את בני המשפחה. כעבור שלושה ימים ניתנה לנו הוראה לצאת לכביש ולצעוד. לידנו צעדו השומרים שלנו מהצבא הרוסי. צעדנו על כביש דרך שדות חמניות שכמעט היו מוכנות למאכל. החיילים הרוסים קטפו ראשים של חמניות והשליכו אותם לתוך שורות הצועדים, כדי שנאכל משהו. תפסנו כמה תפרחות כאלה וחילקנו בינינו. בערב הגענו לכפר. הכניסו אותנו לחצר הכנסייה במרכז הכפר, פיזרו קש על הקרקע, ושם ישנו כולנו יחד. כשקמנו בבוקר מצאנו ערימה גדולה של כיכרות לחם וכדי חלב שחיילי הצבא האדום

ארגנו עבורנו. כל אחד מאיתנו קיבל פרוסת לחם וכוס חלב. כמובן שכל האספקה הזו נלקחה מתושבי הכפר שבו חנינו. אבל היחס כאן היה אנושי גם כלפי השבויים. מהכפר המשכנו לצעוד יום נוסף, ולפנות ערב הגענו לעיר נָאדיסָלוֹנְטָה, העיר שבה למדתי בגימנסיה. באחד הרחובות עמד בית שאבי קנה בעבר, וגרנו בו תקופה מסוימת. הכניסו אותנו לקסרקטין ונעלו את הדלת. היה רגע של מבוכה כי לא ידענו מדוע סגרו את הדלת, למה הכניסו אותנו לשם, ומה יהיה גורלנו. המקום היה מלא מאות, ואולי אלפי אנשים. כל החדרים, האולמות, המרפסות, המעברים - הכול היה דחוס באנשים, היינו כמו סרדינים בקופסה. לפנות ערב קיבלנו פקודה שעל כל היהודים להתייצב בחצר. אינני יכול לומר שלא עלה חשש בלבנו כששמענו את ההוראה הזו, אבל התייצבנו בחצר. עמד מולנו קצין, אני כמעט בטוח שהוא היה יהודי טוב שבמקרה זה, כנראה, פעל על דעת עצמו. אינני יודע מדוע החליט לשחרר את כל היהודים שהיו שם ובתוכם אותנו אבל במקרים כאלה לא שואלים למה ומדוע. הוא הורה לנו להיפטר מכל בגד שמזכיר את מדי הצבא, לזרוק מכנסיים צבאיים, כובעים, חולצות - "תזרקו כל מה שמזכיר צבא, תוודאו, שאין ביניכם גויים ושאתם מכירים אחד את השני ו...תדילו דומו" (ברוסית - לכו הבייתה). נדהמנו. אבל לאחר שהתאוששנו מהודעתו ביקשנו להישאר עוד לילה אחד במחנה השבויים. נדמה לי שהפתענו אותו. אולי מפני שזו הייתה הפעם הראשונה בתולדות המלחמה שקבוצת שבויים וביניהם גם אני, ניגשה לקצין וביקשה שיאפשר להם להישאר עוד לילה כשבויים, למרות שקיבלנו את חירותנו. ביקשנו זאת כי פחדנו מהחיילים הרוסים. הם הוצבו בקבוצות קטנות, ועשו פטרולים סביב המחנה שלנו וסביב הכפר. בדרך כלל הם היו שיכורים ולא שיחקו הרבה. הם תפסו אנשים וירו בהם. הקצין הבין את המצב, והרשה לנו להישאר במחנה לילה נוסף. למחרת בבוקר התארגנו ארבעה חבר'ה - מושקוביץ מצפון הונגריה שדיבר צ'כית והיה המתרגם שלנו, גבי רוט מבודפשט, מיקלוש זילברמן שהיה בסאן פאולו בברזיל ואני. ארבעתנו היינו צמודים אחד לשני עד סוף המלחמה. ניגשנו יחד אל ראש העיר החדש. הוא היה כבר אזרח מקומי, קומוניסט, וביקשנו ממנו תעודה המעידה כי אנחנו מפלוגות העבודה, השתחררנו היום מהצבא ורשאים ללכת חזרה לבתינו. הוא נתן לנו את פיסת הנייר הזו בלי הרבה בעיות. האישור הזה (גומוצ'קה ברוסית), לא היה שווה הרבה, כיוון שכל חייל רוסי יכול היה לזרוק אותו לפח ולעשות איתנו מה שמתחשק לו, אבל זה נתן לנו הרגשת ביטחון. לאחר קבלת האישור יצאנו לדרך, וכעבור עשר דקות באה לקראתנו חוליית פטרול של הרוסים, תפסו אותנו וציוו עלינו לסדר את בית החולים המקומי. הובילו אותנו למבנה בן שתי קומות של הגימנסיה שבו למדתי בנעורי. הוטל עלינו לסחוב מיטות ומזרונים ולהעלותם לקומה השנייה. לקראת הצהריים סיימנו את עבודתנו. ירדנו לחצר, הושיבו אותנו תחת סככה, נתנו לנו לאכול גולש הונגרי אמיתי עם אורז, ושילחו אותנו לדרכנו. יצאנו מהעיר בדיוק כשעברה שם שיירה של שלושים או ארבעים משאיות. התחלנו לצעוק, להתחנן ולאותת להם בידיים, "טובאריש, טובאריש, טובאריש עצור!!!" לבסוף עצרה משאית אחת ואיתה הגענו העירה. ירדנו ליד הכנסייה בבקשצ'בה. היה זה כבר בתחילת אוקטובר 1944. בכך הסתיימה הקריירה המלחמתית שלי. לאחר שירדנו ארבעתנו מהמשאית הלכנו לדירת גיסו של אחד מאיתנו, שהיה במקצועו טכנאי שיניים, אך מצאנו אותה נעולה. הכול נשאר בדירה. המעבדה, הכלים, הכול במקומו, לא נגעו שם בדבר. בדירה זאת גרנו מספר ימים. במשרד הג'וינט קיבלנו בגדים עשויים בד של שמיכה, מכנסיים ומעיל. גם מזון קיבלנו שם. הסתובבנו בעיר, נפגשנו עם אנשים והתחלנו להתרגל למצבנו החדש. בינתיים חברי עזבו. כל אחד מהם חזר לבית שעזב בשנת 1942, במטרה לאתר את בני משפחתו ולברר מה עלה בגורלם. אני נשארתי בבקשצ'בה, ואף כי לגבי המלחמה הסתיימה, עדיין נפגשתי שם עם ספיחיה. לעיתים נשמעו אזעקות והאזרחים נקראו להסתתר מהתקפות מטוסים גרמניים שחגו בשמי העיר. אבל עם חלוף הימים גם חזית זו הלכה והתרחקה מהעיר עד שקולות הירי פסקו לגמרי.

לאחר המלחמה

עם שובי לעיר שלי לאחר המלחמה, לא מצאתי איש מבני משפחתי. הסתובבתי בעיר במטרה למצוא אנשים שהכרתי. הרגשתי כעלה נידף ברוח. לא היה לי מקום לגור, לא הייתה לי פרוטה לקנות אוכל. הצטרפתי לזוג סלובקים. האיש היה קצב שהיו לי קשרים הדוקים איתו לפני המלחמה, כשקנה ממני את החזירים שהיו מוכנים למשלוח לפראג. כמובן שהוא קנה אותם בזול, אבל הסתדרנו איתו יפה מאוד. הוא ואשתו התרגשו מאוד כשראו אותי, וקיבלו את פני בנשיקות ובדמעות. גרתי אצלם זמן מה. הם נתנו לי מקום להניח את הראש, אכלתי איתם והתחלתי לחפש דרכים לעמוד על רגלי. היו לו, לחברי הסלובקי, כמה דונמים של אדמה וחזירים. בינתיים עזרתי לו בעיבוד האדמה ובטיפול בחזירים. לאחר מספר ימים בביתו הלכתי לבית שלי. בדירה זו נעזב כל רכושנו ורציתי לנסות להציל חלק ממנו. מצאתי בדירה משפחה רוסית. האיש נשאר בהונגריה לאחר מלחמת העולם הראשונה, התחתן, הקים משפחה, ועבד כעגלון בחוות החזירים שאותה ניהל סבא וייס. הוא השתלט על הדירה שלנו. מצאתי שם את הרהיטים שלנו, שעון שקניתי ב-1940, שנתיים לפני שעזבתי את הבית, ומעיל עור ישן שלי שנשאר תלוי על הקולב. הם לא רצו לעזור לי למצוא חפצים נוספים שנשארו בבית. מצאתי שם גם כמה טונות תירס שנשארו מהימים שהחווה הייתה בבעלותי, והעברתי הכול לידידי הקצב בעגלה שהייתה רתומה לשני ג׳מוסים. ליד בקשצ׳בה הייתה חוות חזירים לפיטום שגידלו בה כעשרת אלפים ראש. חותני עבד שם בעבר כמנהל וגר במקום. הלכתי לדירת המשפחה ומצאתי כמה רהיטים ותמונות מפוזרות על הרצפה, אבל שום דבר בעל ערך. ניסיתי להשיב חלק מהרכוש שנלקח משם, ופניתי בעניין זה למפקד העיר, יהודי שהיה סרן בצבא האדום. אבל הוא לא רצה לעסוק בעניין. הימים עברו. המשכתי לחפש עבודה. באחד הימים הופיע בעל הבית של החווה שאותה ניהל חותני בעבר. היה זה בחור צעיר כבן שלושים-ארבעים, יהודי בשם גולדברג. לאורך שתי שנות המלחמה הוא הסתתר בבודפשט עם ניירות מזויפים ונקרא בשם סבו, אישטוון. יחד איתו הסתתרו גם בני משפחתו, ורובם ניצלו. בעבר הייתה זו משפחה עשירה מאוד. היו בבעלותם לול פיטום, משחטה, מתקני קירור ואמצעי הובלה לבודפשט. לפני שנאלץ לברוח ולנטוש את עסקיו בגלל יהדותו, העביר את כל מניות מפעליו לאזרח תושב המקום, ששמו היה יצינה. גולדברג, בעל חוות החזירים, נותר אחרי המלחמה רק עם תחתוניו. נישלו אותו מכל רכושו. הוא הגיע מבודפשט ברכבת משא, חיפש ומצא אותי. היה בדעתו לחדש את חוות החזירים, ולי הציע להיות מנהל החווה. ״אתה תנהל, תעסיק פועלים, תנקו את החווה מהקוצים שפשטו בה, ונתחיל להזיז את העסק״. לפני הכול פנינו ליצינה. גולדברג תבע לקבל בחזרה את כל המניות שלו. הוא הודה ליצינה על שהחזיק את מניות המפעל אצלו ושמר עליהן, אבל לא שכח שבמשך שתי שנות המלחמה יצינה אף פעם לא התעניין בשלומו, לא שאל עליו, לא בירר אם יש לו מה לאכול, פשוט שכח אותו. עכשיו הוא דורש בחזרה את המניות. אחרי זמן לא רב הקומוניסטים תפסו את יצינה, אסרו אותו באחד המחנות ושם מת.

העבודה בהונגריה תחת שלטון הקומוניזם

בעקבות קבלת העבודה עזבתי את חברי הסלובקים ועברתי לגור בחווה, בבית הורי אשתי. קיבלתי פועלים והתחלנו להתארגן ולנקות את הסככות. על פי הוראות הממשל הרוסי, תוצרת החווה שלנו נועדה להיות חלק מתשלום הפיצויים שבהם הרוסים חייבו את הממשלה ההונגרית כמס למנצחים במלחמה.

תפקידנו היה לקנות מהאיכרים חזירים שהגיעו למשקל מסוים ומזון עבורם, להביא את החזירים למשקל של עד מאה וחמישים ק״ג, לשחוט אותם, ולהכניס להקפאה עמוקה את אבריהם לאחר השחיטה. לאחר סיום התהליך הועבר הבשר הקפוא לברית המועצות. באותה תקופה עבדו בחווה כעשרים וחמישה פועלים, חלקם היו מקצועיים בגידול ובפיטום חזירים, וחלקם ידעו להפעיל את מכונות גריסת השעורה והתירס. לא הכול התנהל כשורה, מפני שחלק מהפועלים ההונגרים חשבו שהקומוניזם הוא גן עדן שאין בו צורך לעבוד קשה. כל העת התעוררו בעיות ודרישות להעלאת שכר וזכויות של העובדים. באותה תקופה על כל אחד מאזורי הונגריה הוצב מפקח (אינספקטור) בדרגה גבוהה. תפקידו היה להבטיח התנהלות תקינה של החיים בטריטוריה שלו, ולשמור על השקט התעשייתי בעבודה ובייצור הבשר. בתחילה כמעט בכל שבוע הזמנתי את המפקח וביקשתי שיסביר לפועלים מה נדרש מהם, מה תשובותיו לגבי דרישת המשכורות שלהם, ועוד. לפועלים ההונגרים לא היה מושג מהו משטר קומוניסטי, כיצד הוא פועל ולמה הם נדרשים בעבודתם. כשהמפקח הגיע התארגנה אסיפה של כל עובדי החווה והוא הסביר שגם במשטר סוציאליסטי או קומוניסטי חייבים לעבוד לפחות כמו במשטר קפיטליסטי, ואם אפשר יש להכפיל את התפוקה. אחרי שתמה השיחה עם הפועלים, תמיד באה השאלה הבאה ״אולי יש לך כמה קילוגרם שפק בשבילי״ ולא רק שפק, סחטו כל מתנה שאפשר היה לקבל. במשך הזמן הבנתי שאם אני מעוניין בשיתוף פעולה עם המפקח האזורי עלי ״לשמן לו את הגלגלים״ עם חבילה מתוצרת החווה. תמיד הייתה מוכנה אצלי חבילה כזאת. בדירת הורי אשתי סידרתי לי חדר למגורים. את הניקיונות, הכביסה והבישולים הפקדתי בידי אישה שבעלה עדיין לא חזר מהמלחמה. היא הייתה מנהלת הבית שלי ובתמורה קיבלה שכר ומגורים בחווה.

אודים מוצלים

חיי החלו להיכנס למסלול. יהודים שנלקחו מבתיהם על ידי הגרמנים שבו טיפין טיפין הבייתה. במרכז הג׳וינט היו תלויים לוחות עם רשימות של שמות אנשים שחזרו מהגיטאות וממחנות ההשמדה וחיפשו את בני משפחותיהם. לצד אותן רשימות היו רשימות של שמות אנשים חיים, שהשורדים פגשו בדרכם חזרה לעיר. היהודים שחזרו לעיירות הולדתם חיפשו משפחה, בית, מכרים. הם קיבלו בג׳וינט מיטה ללילה או שניים, מקלחת חמה, בגדים, מזון ומידע ראשוני על חברים ואפשרויות להתמקם. באחד הימים נודע לי שהתאומות של וייס בדרך הבייתה. חשבתי ששתיהן בדרך אבל רק אחת הגיעה. יום אחד כשהלכתי ברחוב, ראיתי פתאום דמות מוכרת בקצה הרחוב. היא נראתה ממש כדחליל. מעודי לא ראיתי אדם כל כך רזה. התקרבתי ו... שרה עמדה לפני. היא הכירה אותי. היא הייתה עור ועצמות, לבושה בסמרטוט, נעלה נעליים שהיו גדולות עליה בשלושה או ארבעה מספרים. ככה נפגשנו. הבאתי אותה לזוג ידידי הקצבים. הם קיבלו אותה בשמחה, דאגו לה ולכל צרכיה, וקודם כול התחילו להאכיל אותה. בבוקר בצהריים ובערב נתנו לה כוס חלב. היה מה לאכול בבית הזה. אחר כך הגיע אחי משה (אישטוון), הגיעה גיסתי לשעבר, אחריה גיסי ואחרונה, בוז׳יקה אחותי. נפגשנו שישה אנשים חסרי כול, חסרי משפחה, חסרי בית, שישה אודים מוצלים מאש. כל אחד הגיע בזמן שונה אף פעם לא ידענו מי יגיע ומתי. פתאום קיבלתי טלפון, ״אחותך מחכה לך בג׳וינט״, ״אחיך כאן״.

כמה מילים על אחי משה ואחותי בוז׳יקה. לפני המלחמה משה עבד כפקיד בדרגה די גבוהה בטונצרן - מפעל גדול ליצור נורות בבודפשט, שתוצרתו הייתה מפורסמת בכל אירופה. לאחר המלחמה חזר אחי לבודפשט, קיבל עבודה באותו מפעל וחדר למגורים, והתחתן עם רחל שהייתה לגיסתי.

אחותי בוז׳יקה, הגיעה לאוֹשְׁוִויץ. כל מי שהיה ביכולתו יצא שם לעבודה, ובזכות העבודה היא שרדה את מחנה ההשמדה. בסוף המלחמה הייתה בטֶרֶייזִנְשטָט. היא לא דיברה הרבה על השנים האלה. גם כשבנה, גרשון, שאל על קורותיה באותה תקופה, היא העדיפה להתעלם משאלותיו. אנחנו, שני הזוגות, בוז׳יקה והדוד ליוש, שרה ואני, נשארנו בבקשצ׳בה. גרנו בבית שנקרא שם "הבית היהודי" (בזמן המלחמה, הממשלה ההונגרית חייבה את יהודי בודפשט לגור בבתים שאת שער הכניסה אליהם סימנו במגן דוד צהוב, והם נקראו בפי התושבים המקומיים "בית יהודי"). הבית שלנו היה מבנה בן ארבע דירות ובו גרנו ארבעתנו. כעבור זמן קצר התחתנו - שרה ואני, ובוז׳יקה עם הדוד ליוש. לאחר החתונות המשכנו להתגורר באותו בית וכל אחד המשיך בעבודתו. היינו יחסית מסודרים. השתכרנו די יפה, והסתדרנו טוב למרות האינפלציה של כמאה מאתיים, או אלף אחוזים. לפעמים, כשקיבלתי את המשכורת יכולתי לקנות בה רק קילו תפוחי עץ... אבל לא חיינו רק על המשכורות שקיבלנו. מחוות החזירים לקחנו כמה קילו בשר ושומן ותמורתם השגנו את שאר מה שנדרש לנו למחייתנו.

חיים חדשים לאחר המלחמה

בינתיים הרוסים התקדמו. אינני זוכר מתי נפלה בידיהם בודפשט, ומתי נפלה ברלין. באביב 1945 הסתיימה המלחמה. כעת היינו שישה אנשים שחזרו הבייתה לאחר שנים של נדודים, סבל ואובדן בני משפחה. לא ידענו מה היה גורלם של שאר בני משפחותינו. התחלנו להתארגן. גיסי, הדוד ליוש, הצטרף אלי ועבד איתי בחוות החזירים. גיסתי לשעבר, פירי (רחל), התחילה לעבוד כטכנאית שיניים, שרה חזרה לתפור. החיים נכנסו למסלול של שיגרה. עם חברי היהודים התחלנו לחיות טוב. את שכר עבודתנו הוצאנו בבתי קפה, רקדנו, שרנו ושתינו יום יום. לא כל היהודים נהגו כך, אבל בחוג חברי כך נהגנו. אינני יכול להסביר לעצמי מדוע פרצה בנו תגובה כזאת. הרי אף אחד מאיתנו לא מצא בני משפחה, רכוש, כלב או חתול, ובכל זאת התנהגנו כאילו כבשנו וניצחנו במלחמה הזאת. יתכן שזו הייתה התפרקות פנימית, ביטוי לשמחה שנשארנו בחיים. לא הצלחנו להשתלט על אותו פרץ שמחה למרות השכול והאובדן שמצאנו מסביבנו. שבוע אחרי שבוע הלכנו לבית הקפה האלגנטי ביותר בבקשצ׳בה, השתלבנו עם הגויים כאילו לא הייתה מלחמה, כאילו לא קרה שום דבר. זה אחד הדברים שלעולם לא אוכל לשכוח. זה לא משהו שצריך לסלוח עליו, אין כאן מקום לסליחה. זהו וידוי שלי, ואיני יכול להסביר לעצמי עד היום למה כך נהגנו. באותם ימים בסוף 1944, התנדבתי לצבא האדום ההונגרי שהתחיל להתארגן למלחמה נגד הגרמנים לצד הצבא האדום הרוסי. מצאו את הכרטיסייה של החטיבה שאליה השתייכתי לפני המלחמה, וקיבלתי בחזרה את הדרגות שלי. ההתנדבות לצבא האדום הייתה התארגנות פנימית בבקשצ׳בה. לא היה לנו קשר עם אף אחד, חוץ מאנשי המפקדה הצבאית הרוסית המקומית. התנדבו לצבא בעיקר גויים, אנשים שהשירות הצבאי היה מקצועם ופרנסתם. לצערי הייתי שם קצין יהודי יחיד.

כל זה נפסק כשברלין נפלה וגרמניה נכנעה בתשעה במאי 1945. בצד החיים החברתיים שלנו התחלתי להשתלב גם בחיי הקהילה מחוץ לחווה, ובתקופה מסוימת הייתי מזכיר המפלגה הקומוניסטית של המפעל שבו עבדתי. במסגרת זו נשלחתי לסמינר רעיוני, שהנושא המרכזי בו היה, כמובן, חינוך לחיים במשטר קומוניסטי. כך גם השתלבתי בפעילות המפלגה לקראת הבחירות שעמדו להתקיים בהונגריה. נראה היה שאנחנו יוצרים מחדש את מקומנו בהונגריה.

"לא הייתי גיבור"

שנים רבות אחר כך, באחת ההזדמנויות לקראת יום השואה, ביקש אסף נכדי, בנה של נעמי, שאספר לו סיפור גבורה מימי בשואה. וכך עניתי: לא הייתי גיבור ולא עשיתי מעשי גבורה גדולים... אולי המעשה הטוב שלי היה שכל לילה כאשר האחרים כבר נרדמו, אני עדיין ניקיתי אחריהם את השטח, אספתי את הכלים וסידרתי אותם במקומם, ובדקתי את הרתמות של הסוסים שלנו. עשיתי הכול כדי שלא נחטוף מכות ועונשים מהשומרים ההונגרים שלנו. לא ברחנו מהצבא ההונגרי ולא התחברנו לפרטיזנים כי רצינו לחיות ולחזור בשלום למשפחות שלנו. הכי בטוח היה להישאר עם הקבוצה שאת חבריה הכרתי, וידעתי שיהיה מה שיהיה אני נשאר איתם לטוב ולרע.

"הגיבורים" ששרדו את השואה

לאיוש, בוז'יקה, פירי, שרה ודב

המסע לארץ ישראל

איתך או בלעדיך, אני בהונגריה לא נשארת

שרה: אחרי החתונה גרנו בעיר. לא רציתי לחיות בחווה של אבי. דב, בעלי, קיבל את הג׳וב של אבי. כשהציע לי נישואין אמרתי לו שיש לי שני תנאים: האחד, שהוא יעלה איתי ארצה לישראל כי אני בהונגריה לא נשארת. השני, שאם תופיע פתאום אחותי הגדולה שהייתה אשתו הראשונה ולא נודעו עקבותיה, אני אזוז הצידה והוא יחזור אליה. בתחילה דב לא לקח ברצינות את רעיון העלייה לארץ, הוא חשב שאשכח. אבל אני לא שכחתי ולא ויתרתי. עלינו ארצה בעלייה ב׳. התנאי השני לא התקיים כי אחותי לא חזרה. היא נספתה באושוויץ עם שתי בנותיה ושאר בני משפחותינו.

עולים לפלסטינה

דב: לאחר המלחמה, עברו מספר חודשים ונראה היה שאנחנו בונים מחדש את מקומנו בהונגריה. יום אחד צלצל הטלפון בביתנו והכול התהפך. משה אחי אמר בטלפון שיש אפשרות לעלות לארץ ישראל, ואנחנו מוזמנים אליו לבודפשט להסדיר את הדבר. שרה שמעה זאת והחליטה שאנחנו נוסעים לארץ ישראל. היא לא הייתה מוכנה להמשיך לחיות יותר בהונגריה לאחר כל מה שעברה במלחמה. ראשית, הייתי צריך להודיע על השינוי בתוכניותי למנהל הסמינר, המדריך הראשי, שגם הוא היה יהודי. סיפרתי לו שזה המצב. לדבריו, בארץ ישראל המפלגה הקומוניסטית היא במחתרת, והוא מתכנן לשלוח אותי לסמינר הקאדר המפלגתי. לא ידעתי דבר על מצב המפלגה הקומוניסטית בישראל, אף פעם לא התעניינתי בזה, והודעתי שאני רוצה לעלות לפלסטינה וזהו. נפרדנו לשלום, ובזה תמה תקופת השתייכותי לפעילי המפלגה הקומוניסטית שהייתי חבר בה עד ליומי האחרון בהונגריה.

בחוות החזירים שבה עבדתי גידלתי כמה חזירים לצרכי הפרטיים. כשעלתה אפשרות העלייה לישראל פניתי לחבר טוב שלי שהיו לו חושים בריאים למסחר, וביקשתי ממנו שימכור את החזירים האלה ויקנה במחירם זהב שבור שאותו אוכל לקחת בכיסי. אותו חבר מכר את החזירים והביא לי תמורתם את הזהב השבור. יום לפני שיצאנו כינסתי אסיפת פועלים. הסברתי להם שאני נוסע לישראל. לא אמרתי שום מילה שיכולה הייתה להתפרש כפגיעה ביוקרתה של המפלגה הקומוניסטית בהונגריה. נפרדתי מהפועלים בחווה וכן מאחותי ומבעלה שנשארו בבקשצ׳בה, ויצאתי עם שרה לדרך. נסענו לבודפשט, ושם הצטרפנו לאחי ולאשתו. בחדרון קטנטן התמקמנו ארבעתנו והתחלנו לחפש ארגון שאיתו נעלה לארץ. ראשית פנינו להנהלה הציונית במקום. הם היו מבולבלים ולא מאורגנים וטרטרו אותנו ממקום למקום. תחילה לא האמינו לנו שאנחנו יהודים, ובחנו אותנו. נתנו לנו ספר תפילות

יהודי והיינו צריכים לקרוא ולהתפלל. היה זה קשה כיוון שבקושי הכרתי את האותיות העבריות. שרה ואני אמנם ידענו על יהדותנו מיום היוולדנו, אולם משפחותינו ניהלו אורח חיים מתבולל. הסבל שעברנו בזמן המלחמה והשואה הוא שחידד את הכרתנו בהשתייכותנו לעם היהודי.

הכשרה חקלאית בְּמִישְׁקוֹלְץ

בהנהלת התנועה הציונית לא מצאנו ארגון שבעזרתו נוכל לעלות ארצה. לאחר חיפושים הגענו לתנועת "דרור". שם הציגו בפנינו שני זרמים: הזרם המיועד לדור הצעיר ונקרא "דרור", והזרם המתאים למבוגרים שנקרא "העובד". הייתי אז בן שלושים ושש, אחי משה כבר היה כבן ארבעים ואחת, והצטרפנו לזרם "העובד". שובצנו לאחת הפלוגות בבודפשט. בכל פלוגה היו כעשרים-שלושים יהודים שביקשו לעלות ארצה. בדרך כלל התנהלו הפלוגות כקומונות. הדירות היו על חשבון התנועה, והג'וינט סיפק את כל הדרוש לקיום.

לאחר מספר ימים באותה קומונה, נשלחנו להכשרה בצפון הונגריה, ליד העיר מישקולץ. עיר זו, שהיום היא השלישית בגודלה בין ערי הונגריה, היא המרכז הארצי של מכרות הפחם. כאן ניתנה להנהלת התנועה הציונית חווה קטנה שהשתרעה על שטח של חמש מאות דונם. שטח זה היה שייך בזמנו לאחד היהודים שנלקחו למחנות ומשם לא חזר. החלקה הועברה לרשות הקהילה היהודית והיא העבירה אותה להנהלת התנועה הציונית לשם הקמת חוות הכשרה לעבודת האדמה. באישון לילה, לאחר נסיעה של כמה שעות ברכבת קטנטונת שמסלולה התפתל בין המכרות, הגענו לחווה קטנה. אדם לבוש מעיל ארוך וחבוש ברט קיבל את פנינו. היה זה רובי, גזבר ההכשרה. סיפרנו לו שנשלחנו על ידי תנועת "העובד". הוא הזמין אותנו לישון על הרצפה. אמנם אנשי ההכשרה לא ידעו שנגיע, אבל גם אילו ידעו לא היו שם תנאים אחרים. למחרת כשהתעוררנו וראינו את פרצופי האנשים שהיו שם נבהלנו מאוד. מעולם לא נפגשתי עם סוג כזה של יהודים. חלקם נראו אנשים הגונים, אבל חלקם נראו כאנשי העולם התחתון. יחד איתם היינו כשלושים אנשים, מתוכם שלושה בעלי תפקידים: מרכז קניות, גזבר ומדריך חברתי. האחראית על הקבוצה הזאת הייתה יפה, היום חברת מושב היוגב. היא נתנה לנו חדר לגור בו בתקופת ההכשרה. המבנים של החווה היו בתוך כפר קטן, שממנו יצאו רוב הפועלים לעבודה במכרות, ומיעוטם לעבודה בחקלאות. היו שם כמה חדרים, כל חדר היה מיועד בצפיפות לשישה אנשים. קיבלנו חדר קטן עם שתי מיטות. אינני יודע איך יפה הבחינה מי אנחנו ומה טיב היחסים בינינו, אבל היא הקצתה לנו חדר נפרד לשני הזוגות, לא רחוק מהאורווה. מהצד השני היה מחסן ולידו מבנה ארוך ששימש כחדר אוכל. אין ספק שההחלטה שלה לתת לנו חדר נפרד משאר הקבוצה יצרה בינינו מיד יחסים טובים. היא הייתה זקוקה לתמיכה, כי לא היה קל לשלוט בשלושים החבר'ה האלה, שכל אחד מהם הגיע מעולם אחר. אנחנו לא הגענו לשם כחלק מקבוצה, והתחלנו להכיר אנשים נוספים. נפגשנו עם יוסף גולדברגר ועם אסתר. הם עדיין היו רווקים כמו רוב האנשים שם, אבל במשך הזמן נערכו חתונות. כעבור יום או יומיים התחלנו לצאת לעבוד מחוץ לחווה. התחלתי להכיר את האדמה ההררית, שבחלקה הייתה מעורבת בקרקע של יער. לא רחוק מהחלקות שניתנו לנו לעיבוד זרם מעיין קטן. פני הקרקע לא היו אחידים. את אדמת המישור חצה ואדי קטן שהחל להעמיק את אפיקו, ובהמשך התרוממה גבעה ובשוליה יער. יפה הייתה אישה מצוינת. היא טיפלה באנשי ההכשרה ביושר ובאמונה. אני קיבלתי על עצמי את האחריות לתחום החקלאי. קבעתי את מועדי החריש, הזריעה, היציאה לעישוב, ההשקיה וכו'. גם שם היו ימים שלא אכלנו כי לא היה מה לאכול. בארוחת בוקר תמיד היו על השולחן מרק ושמן מעופש. הסיוע של הג'וינט הגיע בעיקר

לפלוגות ששהו ליד בודפשט והיו קרובות לצלחת. אנחנו היינו רחוקים מאות ואולי אלפי קילומטרים מבודפשט וקיבלנו פחות. היינו שם כארבעה וחצי חודשים.

זָאגְרֶב - תחנה ראשונה בדרך לארץ

בסתיו שנת 1946 נכנסה בשערי החווה משאית שבאה לאסוף את המיועדים לעלייה. ארבעתנו היינו ברשימת הנוסעים. יד הגורל הפגישה אותי שם עם חבר ותיק. היה זה הנהג, לוצ'י, שאיתו הייתי שנתיים בפלוגות העבודה באוקראינה. הסתבר שהוא עובד בג'וינט. שלחו אותו לקחת קבוצת אנשים מְיָרְדָנָהאזָה, הכפר שלידו הייתה החווה שלנו. אינני זוכר כמה אנשים עזבו איתנו את החווה. אני זוכר רק זאת שיפה ביקשה שנשאר במקום, שכן יהיו עליות נוספות ונוכל להצטרף לאחת מהן. אבל אנחנו החלטנו שלא להחמיץ את ההזדמנות. שוב עלינו על משאית ויצאנו לדרך. נסענו לבודפשט והתמקמנו בבית ספר שהשתרע על שטח עצום שבו ריכזו כשישים איש שביקשו לעלות לארץ. היינו שם יום או יומיים, ומשם יצאנו לדרך. לפני הנסיעה הודיעו לנו שאנחנו נוסעים ללא שום תעודה מזהה ולכן עלינו להתנהג כאילו איננו מבינים ודוברים הונגרית. הציעו לנו לשוחח בינינו רק בשפת הקודש כשנגיע לתחנת המעבר בין יוגוסלביה לבין הונגריה. לנו נשמע קצת מצחיק לדבר בשפת ספרי התפילה, כי כל מה שידענו בעברית היו כמה מילים כמו "כן", "לא", "שלום", "אמן". כשהחיילים עברו ובדקו את החבילות שלנו הם דיברו ביניהם הונגרית. אנחנו הקשבנו, אבל העמדנו פנים שאיננו מבינים מילה. ברכבת נסענו בקרונות נוסעים לקֶלֶבִּיָה שבגבול הונגריה ויגוסלביה. לאחר שלב הבדיקות המשכנו לזגרב. שם חכינו חודשיים במבנה לא גמור של בית ספר. זה היה בתקופת הגשמים. מיטות לא היו, ישנו על רצפה מכוסה קש. לכל זוג הייתה טריטוריה שלו ושמיכה. נזכרת שרה: "לא לקחנו את הדברים כל כך ברצינות. לא פחדנו משום דבר. הרגשנו את עצמנו חזקים ובריאים, ואם אנחנו חזקים ויכולים לעבוד אז ממה צריך לפחד?" ודב ממשיך: "אז עדיין לא היה טיח על הקירות לא חלון ולא דלת, רק המסגרת וקש בכל חדר. הפליא אותי יחס התושבים לטיטו. הוא היה נערץ, כמוהו כאלוהים. ביקשו אותנו להסתדר בקבוצות, וצרפו אלינו קבוצת עולים מרומניה. לאונייה הגענו ארבעת אלפים אנשים - המון רב שכלל ילדים, זקנים, חיילים שברחו מצבא פולין, גנבים ורוצחים - ערב רב מאוד. גם שם התארגנה קבוצה שתפקידה היה לשמור עלינו בנוסף לשמירה על ידי חייליו של טיטו. בתקופת שהותנו במקום לא הרשו לנו לצאת מחוץ למבנים שבהם התכנסנו. שירותים לא היו בקרבת מקום כי עדיין לא סיימו את בנייתם. אם רצית להשתין היה עליך להרחיק למקומות בהם הבוץ הגיע עד הברכיים. אם הגעת לשירותים מבלי שהחלקת בבוץ, היית זקוק לעזרת חבר שיחזיק בך שלא תחליק על הקרש או על הלוח שהיה מונח שם. למזון ומעט לבוש דאג הג'וינט. התנאים לא היו אידיאליים, בלשון המעטה. בתוך כל הערב רב הזה היו גם השליחים מהארץ, שדאגו לכל העניינים לקראת הנסיעה לחוף, שם עגנה האונייה שלנו. השעות והימים חלפו. התחלנו להכיר את שכנינו ואת חלק מאנשי הקבוצה שלנו. לא הייתה לנו שם שום פרטיות, היה צפוף וקר. יום אחד פרץ מרד. אנשים הסתערו על הגדר ופרצו אותה. אני לא יודע איך קרה הדבר, ומדוע השומרים של טיטו לא הגיבו. באותה הזדמנות כשיצאנו לכמה שעות מההסגר במחנה העלייה, התנפלנו על הקונדיטוריות והחנויות למזון. קנינו ואכלנו, ואת מה שלא יכולנו לסיים לקחנו איתנו. אחי משה ואני קנינו לעצמנו גם סוודרים. בסוף הערב חזרנו למחנה כי לא היה לנו מקום אחר ללכת אליו. אף אחד לא ניסה לברוח באותה הזדמנות, כולם חלמו רק להגיע לארץ. כל יום שחלף ללא תזוזה הגביר את התסיסה בקרב העולים. שוב חלפו הימים, לא ידענו עד מתי נחכה. המקום לא התאים לאכסון ארבעת אלפים פליטים. המדריכים ניסו להרגיע. הם ביקשו שנהיה סבלניים, אמרו שהאונייה הולכת ומתקרבת אלינו, שאת האונייה צריך להטעין, ועוד סיפורים שנועדו להרגיע. יום אחד, ללא הודעה

מוקדמת, הופיעה מאי שם שיירת משאיות של הצבא היוגוסלבי. הסיעו אותנו לתחנת הרכבת, הכניסו אותנו לקרונות להובלת בהמות, ולקול שריקה ושקשוק גלגלים נעה הרכבת קדימה. לעולם לא אשכח את התמונות שראיתי דרך החלון או הדלת שהייתה פתוחה מעט. נסענו דרך הרי הקרפטים. היו אלה לילות ירח מלא. רכס ההרים שהתנשא לגובה רב היה מכוסה שלג והבהיק בלובנו. זה היה מראה יפהפה. בעלות השחר התגלה לנו הים הכחול - מראה נפלא שקשה לשכוח. הייתה זו הפעם הראשונה בחיי שראיתי ים. העבירו אותנו למשאיות ובהן ירדנו מהרי הקרפטים עד לחוף הדלמטי, למזח בנוי לוחות עץ. לידו עגנה אונייה קטנה. אינני יודע מה היה שמה של האונייה לפני שקיבלה את שמה העברי. הכול היה בלתי ליגלי, כך שגם השם שניתן לאותה ספינונת היה כנראה יווני או יוגוסלבי.

ההפלגה בים הָאֶדְרִיאָטִי

בזאגרב חיכינו כחודשיים. הספינה שלנו עגנה ליד כפר קטן בגבול יוגוסלביה. אינני יודע אם היה בשליטת ממשלת טיטו או מדינה אחרת באזור כי בין המדינות הקומוניסטיות תמיד התנהל ויכוח על קווי הגבול ביניהן. היה זה בסוף אוקטובר או בראשית נובמבר. הגענו לשם ביום חם וחלק מהאנשים מיד קפצו למים. הם התרחצו ושחו ואני הסתכלתי עליהם, על הים ועל שפע המים, וחשבתי לעצמי, ריבונו של עולם מניין זורמות כמויות אדירות כאלה של מים?

הספינה שבה היינו אמורים לשוט הובילה פחם בימים כתיקונם. הקיבולת שלה הייתה כשלושת אלפים וחמש מאות טון. בתוך אולם האונייה עמדו מערכים לשינה בני שש קומות. הרווח בין קומה לקומה היה כשישים סנטימטרים. אפשר היה רק לשבת בכפיפה או לשכב. בין הקומות היו שניים-שלושה פתחים ושם הוצבו סולמות. הכניסה שלנו לאונייה הזכירה לי את סיפור תיבת נוח. אני חושב שגם החיות בתיבה הרגישו כמונו כשנאלצו להצטופף בימי המבול, כשהגשם ירד וירד. נדחסנו לאולם האונייה בטור, אחד אחרי השני - זוגות צעירים, יחידים, משפחות עם ילדים, זקנים, עם רב מאוד. כדי לתפוס מקום היית צריך להזיז את השכנים שלך, ומי שהתקשה להצטופף דחקו בו. כל אחד קיבל מקום ברוחב כתפיו ועד למקום שהרגל שלו יכלה להתיישר. החיים באונייה נוהלו על ידי השליח יחיאל. הוא דאג לכל העניינים עד הפרט האחרון. למשל, כשהסתבר לו שחסרים לנו מטאטאים, הוא קפץ לסירה מוטורית, שט איתה לחוף, נכנס לחנות, קנה את מה שנחוץ וחזר עם ערמה של מטאטאים. רב החובל והמלחים שלנו היו ממוצא יווני. מפקד האונייה היה מתתיהו, פלמחניק צעיר בשנות העשרים שלו. נפגשתי איתו ועם יחיאל לראשונה בחצר המבנה בזאגרב, בשיעור לקפא״פ. בתוך האונייה התמקמנו בערך בגובה פני הים. אני זוכר שכל התנפצות גל על דופן האונייה נדמתה לי כיריית פגז מלוע תותח. זיכרון נוסף מאותם ימים: היינו באמצע השייט בים האדריאטי בכיוון לים התיכון. בתוך הספינה היינו כשלושת אלפים ושלוש מאות מעפילים. בעקבותינו שטה ספינה קטנה בה היו כשבע מאות אנשים, גם הם היו עולים מהונגריה ומרומניה. אותה אונייה קטנה עלתה על שרטון באמצע הים האדריאטי, והוחלט לפנות ממנה את המעפילים אלינו. קלטנו שבע מאות אנשים נוספים והסתבר לנו פתאום שגם במקום כל כך צפוף עדיין יש מקום לעוד שבע מאות אנשים. הצפיפות והדוחק גדלו מאוד. זכורה לי תמונת משפחה של יהודים אדוקים שישבו מולנו והתפללו כל הזמן.

השייט בים האדריאטי התארך בגלל סערה לא צפויה שהתחוללה בים התיכון. חנינו ימים אחדים בהמתנה לשוך הסערה. הים האדריאטי הוא מעין תעלה ארוכה, דומה במקצת לתעלת למנש באנגליה. האונייה שטה ומשני צדדיה אפשר היה לראות את החופים: גדה אחת שייכת לאיטליה והשנייה

ליוגוסלביה. ליד רודוס נפרדנו מצוות המלחים היוונים והאונייה עברה לשליטת הימאים הישראלים, כנראה מאנשי הפלי"ם. אלה לא היו מלחים סתמיים שנמצאו בנמלים השונים ונשכרו לפרנסתם. כבר ברגע הראשון כשעמדו על האונייה וחילקו לנו הוראות ראינו שהם אנשים שונים. כששטנו בים האגאי התחוללה סערה אדירה. הגלים התרוממו לגבהים עצומים, הר של מים התקדם לעברנו, והאונייה נישאה עליו אל על. בעבור הגל האונייה "צנחה" למטה. ואני הרי מקבל מחלת ים רק כשאני מכניס זרת לאמבטיה... עלינו וירדנו, והאנשים הקיאו את נשמתם. כמובן שעל הסיפון לא הסתובבו אנשים והחביות נקשרו כדי שלא יתגלגלו ויפלו מהסיפון. אחי ואני היינו כל הזמן על הקו, כי הנשים שלנו הקיאו בלי סוף. היינו עולים לסיפון עם קערת רחצה מלאה בקיא ויורדים בחזרה, ואגב כך יכולתי לראות את הים הסוער. מעולם לא תיארתי לעצמי גלי ים גבוהים כל כך. הספינה שלנו הייתה כקליפת אגוז במים סוערים. הגלים ממש שיחקו בה, והיא היטלטלה ימינה ושמאלה, קדימה ואחורה. בכל פעם שגלשה מהגל, נשמע רעש נורא, ונדמה היה שהאונייה הולכת להתרסק. היה זה הפרופלור שיצא מהמים. כשהמים כיסו אותו נעשה שקט אבל הטלטולים נמשכו. יותר מאוחר התברר שהסיבה לרעש הזה הייתה התרופפות אחד הברגים בפרופלור. כעבור זמן נמצא איש צוות שהסכים לרדת לירכתי הספינה ולהבריג את הבורג. כל אותו זמן הרגשנו שזה הסוף שלנו. במשך כמה ימים האונייה נשארה במקום בלי יכולת להתקדם, ועבודת הצוות התמקדה בשמירת האונייה ובייצובה על פני המים.

התנאים באונייה בזמן המסע לארץ

בגלל אותה סערה לא יכולנו להתקרב לחוף מספר ימים, ולא יכולנו להצטייד במזון ובמים. כמעט סיימנו את מי השתייה באונייה. כל אחד קיבל בקבוק מים שהיה מיועד לשתייה, לרחצה ולכל דבר אחר לפי בחירתו. כשהספינה התנדנדה מצד אל צד אי אפשר היה להעמיד את הבקבוק כי הוא נפל. קשרנו את הבקבוקים בחבלים מול הראשים שלנו, אך מטלטול הספינה בקבוקי הזכוכית התנגשו אחד בשני... היה שם רעש נורא, ממש קונצרט של שלושת אלפים בקבוקים. עכשיו זה נשמע מצחיק אבל אז הייתה זו זוועה.
השירותים נבנו מקרשים לבנים על דופן האונייה. אנשים פחדו לרדת לשם, והיה קשה מאוד לעלות בחזרה כי הגלים שטפו את הסיפון. רחצה התאפשרה כמקלחת בלילה על הסיפון, תחת דלי תלוי, קשור לחבל. לשם מקלחת לקחנו מים חמים משומשים מחדר המכונות. את האוכל קיבלנו במסגרת קבוצתית. לכל קבוצה נתנו טריטוריה משלה, ובה קיבלו את המזון. האוכל היה מנת קרב של הצבא האמריקאי - גבינה מלוחה, חבילת ביסקוויטים, ודבש או ריבה. להתלהבות רבה גרמו הסיגריות האמריקאיות "צ'סטרפילד". עישנו שם הרבה. למזלנו היה שם אוורור כי האונייה שימשה בעבר להובלת פחם. כמו כן המעשנים יכלו לעלות לסיפון ולעשן בשקט באוויר החופשי מבלי לזהם את האוויר הדחוס באזור המגורים.

לאחר שוך הסערה עזבנו את הים האגאי והגענו סוף סוף לים התיכון. היופי היה מרהיב. פני המים היו חלקים כשמן. לא היו גלים. בחיבור בין הים האגאי לים התיכון הציצו מן המים סלעים שהתנשאו לגובה של שלושה או ארבעה מטרים מעל פני הים. מלאכת הניווט נעשתה כנראה בידי אדם מיומן שכן עברנו שם בשלום. במשך השייט בים התיכון החיים נמשכו. תינוקות נולדו, אנשים נפטרו. הכול התנהל על הסיפון המלא אדם. לא היה הרבה לעשות מלבד לשוחח ולהביט בנוף. הזמן היה השחקן הראשי במסע שלנו.

המאבק עם חיילי הצבא האנגלי

לאחר מספר ימים, כשהתקרבנו למפרץ חיפה, הופיעו פתאום בשמים מטוסי הצבא האנגלי. תרועת חצוצרה שפילחה את האוויר בהיותנו על הסיפון הייתה הסירנה שהודיעה על סכנה קרובה. זה היה האות של התצפיתנים שלנו שגילו את המטוסים והודיעו שצריך לרדת למטה ולהסתתר תחת הברזנט. המטרה הייתה לשוות לאונייה שלנו המתקרבת אל חופי הארץ מראה תמים של אוניית משא לצורכי תעשיה. "המשחק" הזה ארך כארבעים ושמונה שעות. לאחריהן התעוררנו בבוקר וראינו שש פריגטות של הצבא האנגלי סביב האונייה שלנו. על קנה אחד התותחים באחת הפריגטות ישב קוף קטן והסתכל עלינו בסקרנות. הפריגטות סגרו עלינו עד שהיו במרחק נגיעה. מפקד הצי שאל את המפקד שלנו ברמקול לאן פנינו מועדות, ונענה שאנחנו בדרכנו לעזה. "אז למה האטתם את מהירות האונייה?", "כי אין לנו מספיק פחם" ענינו לו. "חסר לכם פחם? אנחנו מוכנים לעזור" הוא ציין. "לא תודה, אנחנו לא צריכים עזרה". כך נמשך פינג פונג השאלות והתשובות. בינתיים הורדו הברזנטים וכולנו עלינו על סיפון האונייה. כל עשר דקות או רבע שעה שרנו את "התקווה" כי אמרו לנו שהחיילים האנגלים "מפחדים" מההמנון הלאומי שלנו... "מאבק" זה נגד האנגלים נמשך כיממה. יותר מאוחר הגיעה הוראה מההגנה לאפשר לחיילי הצבא הבריטי לעלות על הספינה שלנו בלי נשק. החיילים עלו על סיפון האונייה שלנו ותוך כדי כך הפריגטות הלכו וסגרו בפנינו כל אפשרות בריחה. הם ניתבו אותנו בנגיחות קלות בירכתי הספינה לכיוון הנמל הצבאי בחיפה. מראה הכרמל היה יפה מאוד. חיפה נראתה לי עיר נמל רגילה ללא תואר והדר. לא ידעתי דבר על הארץ. הגעתי אליה בעקבות שרה קרדוש. היא הובילה אותי לכאן ואני נכנעתי והלכתי אחריה. לא היה לי עדיין שום קשר נפשי לארץ ישראל. כשנכנסנו לנמל הייתה הרגשה כללית טובה. שרנו את "התקווה" ונדמה היה כי תם המסע שלנו. אבל שמחתנו הייתה מוקדמת. התברר שהדרך לחוף המבטחים עדיין ארוכה. חבטות הפריגטות הובילו אותנו עד המזח. מרגע שנקשרה האונייה שלנו פרצה המלחמה בינינו לבין האנגלים. מצד אחד האנגלים הביאו את מתקן הכבש שנגח בירכתי הספינה, ומהצד השני חסמה את דרכנו אונייה ענקית של חיילים בריטים שהובאו ללחום נגדנו. הסתכלתי על האונייה האנגלית העצומה הזאת. ההשוואה בין שתי האוניות נראתה כמו קריקטורה. היה זה קרב בין דויד וגולית. עד אז לא יצא לי לראות אונייה גדולה כל כך. הרי עד אז בקושי ראיתי ים ואוניות. האונייה של האנגלים בהשוואה לזו שלנו גרמה למסתכל עליה לסחרחורת. כלי הנשק שלנו היו ממש מצחיקים. פתאום צצו מבטן האונייה קופסאות קונסרבים בנות שלושה וחמישה קילו שלא נתנו לנו לאכול אותן, ואותן זרקנו על החיילים האנגלים, שרצו לעלות על האונייה שלנו. חלק מהקופסאות פגעו בהם וחלק נפלו למים או על המזח. לי זה נראה כמו משחק. אנחנו היינו קצת גבוהים מהם, זרקנו וצחקנו... כך זה נמשך עד שנמאס לאנגלים. הם הפנו אלינו את הזרקורים, זרקו עלינו רימוני גז והתיזו מים בזרנוקים על הקהל שעמד על הסיפון. מהרימונים האלה נחרדו רבים מהעולים, כי הילדים הוחזקו למטה בבטן האונייה וחלק מהרימונים נפל והתגלגל קרוב אליהם. ההורים שראו את רימוני הגז מתגלגלים קרוב לילדיהם נחרדו מאוד. הם רצו, תפסו והוציאו את ילדיהם וצעקו ביידיש: "געגנוג!!!, געגנוג!!!" (מספיק). עוצמת זרם המים מן הזרנוקים הייתה אדירה, והשכיבה את האנשים על רצפת הסיפון. במצב הזה לא הייתה ברירה אלא להפסיק את המאבק ולהיכנע לדרישות החיילים האנגלים.

העבירו אותנו מהספינה שלנו לאותה אונייה ענקית. זו הייתה אוניית הגירוש שלנו. חלקה התחתון היה מחולק לחדרים גדולים, וכל אחד סגור עם רשת חזקה ומנעול. שם התחילו להפריד בין גברים לנשים. לי אישית זה לא כל כך נגע מפני שאני לא עברתי את אושוויץ והפרדה זו לא הייתה משמעותית לי. אבל לאלה שעברו את המיונים והסלקציות באושוויץ זו הייתה טראומה קשה, אף שמטרת ההפרדה הייתה לשמור על בטיחות וביטחון מפני כל מיני הפרעות.

מתארת שרה: "העמיסו אותנו על אוניות המלחמה שלהם והורידו אותנו בקפריסין. קיבלנו הלם נורא כאשר האנגלים הורידו אותנו מהאונייה והפרידו בין גברים לנשים. רק שמענו את ההוראה הזו ירדה עלינו אימה. עוד אנחנו מעכלים את פקודת האנגלים, התחילו לרסס אותנו בדי.די.טי. זה הוסיף על האימה והבהלה שאחזה בנו, כי פעולות אלו עוררו בנו זיכרונות מהמחנות. הנסיעה עצמה הייתה איומה. בתגובה להתנהלות האנגלים כלפינו התחלנו בשביתת רעב. אמרנו שלא נאכל עד שיורידו אותנו בארץ ישראל. כדי לבצע את ההחלטה הזו ההודעה הועברה לכולם בעברית, ביידיש, ובכל שפה שדיברו העולים באונייה. לצד האפיקורסים ואנשים שעלו ממניעים ציוניים היו גם דתיים ואנשים ששרדו את המלחמה באירופה. האנגלים הבינו כי כוח ההתנגדות של אנשים רעבים הולך ויורד ככל שהזמן עובר. הם שמו עבורנו מזון ליד הדלת, ונעלו אותה. אנשים שלנו דרכו על האוכל, שברו את הכלים ואת הביסקוויטים וחזרו לשבות. כך נמשך הדבר שלושה ימים. בערב שבת הודיעו הרבנים שאסור לצום בשבת. ההחלטה הועברה בין האנשים בצירוף הוראה לאכול רק בפינות נסתרות מעיני האנגלים. אלא שמעיני האנגלים דבר לא נסתר.

החיים במחנה בקפריסין

בשבת בבוקר הגענו לקפריסין. כשהגענו לאי הסתבר שהגברים כבר חיכו לנו שם. נפגשנו וקיבלנו מקום מגורים בלאגר (במחנה) שהיה בבית ספר מקומי. כל זה קרה בראשית דצמבר 1946. בכניסה למחנה עברנו דרך אוהל ובו ריססו אותנו בדי.די.טי. יצאנו משם לבנים מכף רגל ועד ראש. המחנה בקפריסין הוקם בתוך נוף שלא היה מוכר לי. מסביבי ראיתי שטחים רחבים של חולות ותמרים וביניהם נטוע המאהל שלנו. הכניסו אותנו לאוהלים, ארבעה זוגות באוהל אחד. לכל זוג הייתה מיטה. בלילה הראשון שלנו בקפריסין ירד מבול, ובבוקר מצאנו את עצמנו שוכבים במיטות כשמעלינו פרושה יריעת האוהל, ומתחתינו שלוליות גדולות. כמות הגשם שנחתה עלינו הייתה כל כך גדולה עד שהתחלנו לחשוש שהמים יסחפו את האוהלים. כדי למנוע את סחיפת האוהל הגברים חפרו תעלה שהובילה את המים אל מחוץ לאוהל. למחרת עבדנו כל היום בחפירת תעלות שינקזו ויכוונו את שטפי המים אל מחוץ לאוהל. יומיים אחרי שהגענו לקפריסין, ססי (רוחלה), אחותה של שרה תבור, נסעה ללדת את בנה הבכור סנדר. במחנה שלנו היו הרבה נשים צעירות בהריון. חלקן בחודשים האחרונים להריונן. בתנאים האלה הן החלו ללדת. ביניהן הייתה גיסתי. את הנשים שעמדו ללדת לקחו לבית חולים בניקוסיה, ומספר ימים לאחר הלידה החזירו אותן לאוהל. אני זוכרת בחורה אחת מהקבוצה שלנו, נערה בת שמונה עשרה, שילדה שבוע לאחר שהגענו למחנה. ראיתי איך רחצה את תינוקה באוהל כשירד גשם בחוץ. היה שם מעין פרימוס. היא חיממה עליו מים, אחר כך שפכה אותם לתוך קערה, ושם רחצה את תינוקה. ריחמתי עליה ועל התינוק, ואינני יכולה לשכוח את הרגע הזה. לשמחתי, למרות התנאים הקשים התינוק עמד בכול. באוהל הזה עברנו את החורף, בגשמים וברטיבות. יותר מאוחר הקימו בצידו השני של האי מחנה חורף. המבנים היו פחונים עם גג עגול. הפחון היה מבנה ארוך ומעוגל, ללא חלונות. מצד אחד הייתה כניסה ומצד שני יציאה. בכל פחון התגוררה קבוצה של כעשרים איש שחלקו ביניהם את שטח הפחון. כל זוג קיבל שטח שבו עמדה מיטתו, ולצידו שטיחון קטן. הפחון לא היה מתאים למגורים. כשירד גשם הטיפות הלמו בפח ונשמעו כמו בומים של אבנים מתגלגלות. בקיץ אי אפשר היה לגעת בקיר הלוהט, בתוך הפחון היה חום אימים, ובלילות חמים אי אפשר היה לישון. יצאנו החוצה עם המיטות. כאשר קמנו עם בוקר גילינו שהכול סביבנו רטוב, מכוסה בערפילים ובאגלי טל. באותו זמן הייתי בחודשי ההריון הראשונים שלי."

דב: "הפחונים האלה היו אמורים לשמש מגורים לזמן ארוך. שם קיבלתי את תפקיד מנהיג הקבוצה. אחי משה היה הגזבר. עבדנו במחנה, חגגנו חתונות, בר מצוות, לידות. עשינו קומונה ומי שהיה יכול תרם כסף לקופה המשותפת. דוגמאות לכך היו רבות. זדור, למשל, היה ספר. כל סכום שקיבל עבור תספורת הכניס לקופה. היה בקבוצה שלנו בחור אחד עם קול נהדר. הוא היה חזן. שילמו לו עבור השתתפותו באירועים, ואת הכסף הכניס לקופה. נשים אחדות בהנהגת מרים פולוצק, אפו עוגות ועוגיות לחתונות, חגיגות בר מצווה, ואירועים חגיגיים אחרים ואת הכסף הכניסו לקופה. זה שיפר מאוד את החיים בקבוצה שלנו. בהשוואה לתנאי המקום חיינו כמו מלכים. בכסף קנינו ענבים מהסוחרים המקומיים, קנינו סיגריות והחלפנו עם אחרות. סביב המחנה עבר מדי פעם זחל"ם, אבל פטרול רגלי לא היה שם. במחנה שלנו היו כשניים עשר אלף אנשים. אצלנו התנאים היו קצת יותר טובים מאשר במחנות האחרים. אלינו עברו זוגות כשאישה הייתה בהריון, זוגות עם ילדים קטנים, או כאלה שהתאוששו ממחלות. בתוך המחנה היה בית ילדים, במרפאה עבדו רופאים ואחיות אנגלים. אם נפצעת או חלית בצורה קלה טופלת במרפאה במחנה. חולים קשים הועברו לבית החולים בניקוסיה. בסך הכול העסק היה מאורגן והחיים היו יחסית מסודרים. סבלנו מאוד מהלחות הגדולה בקיץ. במחנה שלנו לא היה עץ אחד שתחתיו אפשר היה לשבת בצל. אנחנו, שבאנו מהונגריה, לא היינו רגילים לאקלים החם והלח של חופי ים התיכון. בעיה נוספת הייתה חוסר תעסוקה. הקשר עם האנגלים נעשה דרך מזכירות המחנה שנבחרה בהצבעה. ויכוחים פוליטיים היו גם היו. היו בינינו אנשי בית"ר, מפא"ייניקים, ואנשים שהשתייכו למפלגות אחרות. אני לא השתתפתי בוויכוחים הפוליטיים. זכור לי הרגע שבו עמדנו ליד קיר בית והתחממנו בשמש, ופתאום נחתה עלינו ההודעה שיש פילוג בין מפא"י ל"אחדות העבודה". לא ידעתי מה זה מפא"י ומהי "אחדות העבודה", ולא הכרתי את האידיאולוגיה של כל אחת משתי המפלגות. אבל מכיוון שהשם מפא"י נשמע רך לעומת הקשיחות של המילים "אחדות העבודה", בחרתי ב"אחדות העבודה". עד היום אינני מכיר את מצעי המפלגות האלו. למחנה הגיעו הרבה שליחים. עבורנו, שלא דיברנו יידיש, חיפשו שליח שידבר בשפתנו. מינו את עזרא ברנשטיין, חבר קיבוץ כפר סולד שדיבר הונגרית, שיסביר לנו מה קורה בארץ וכו'. כששאלתי אותו מה הוא עושה בקיבוץ הוא ענה לי שהוא לוחם במלריה. התברר לי שעבד קרוב לירדן, בעמק החולה ושם היו בעיות של יתושים, קדחת ומלריה. שיחקנו כדורגל כמעט כל יום. אני ואחי אהבנו לשחק שם. למדנו קצת עברית בעזרת אלי, בעלה של יפה, אחותה של אסתר זינגר. אלי היה שליח דובר צ'כית, הונגרית, עברית ויידיש. הוא היה אדם מאוד כשרוני. בין השאר גם לימד אותנו לשיר כמה שירים עבריים. הזמן עבר בזחילה אבל עבר. שטח המחנות היה מגודר. נדמה לי שהיו שם שלושה או ארבעה מחנות, והקשר ביניהם התקיים דרך גשרים שאפשרו את המעבר ממחנה אחד לשני. לידנו הייתה קבוצת "דרור" (כזכור הם היו קבוצת הצעירים בעוד אנחנו, קבוצת "העובד", היינו המבוגרים יותר). הם תמיד היו רעבים. עשינו איתם החלפות. נתנו להם תפוחי אדמה שקיבלנו מהאנגלים והם נתנו לנו את הריבה.

בקפריסין היינו תשעה חודשים. הייתה זו תקופה ארוכה כי היינו משועממים. אמנם לא עשינו דבר, אבל העניינים התארגנו יפה. נפתחו חנויות שבהן מכרו את הסחורה שהביאו האנשים שפינו את האשפה. אלה בדרך כלל עשו ביזנס. היה שם אדם שקנה זהב שבור והיו לו מאזניים מדויקים לשקילתם. הוא ישב בבקתה במחנה ושיחק עם הזהב. היות שהיה ברשותי זהב שבור שקיבלתי תמורת החזירים שלי בהונגריה, יכולתי להשתמש בו כאמצעי תשלום. אפשר היה להוריד גרם או שניים, ולשלם באמצעותם עבור סחורה. במחנות לא הייתה כמעט אלימות מצד האנגלים, למעט מקרים אחדים. באחד במאי באותה שנה (1947) ארגנו במחנה תהלוכת לפידים. עברנו ממחנה למחנה והאנגלים ישבו בעמדותיהם ולא התערבו. אינני יודע מדוע היהודים הציתו את שער המחנה. כל

העמודים היו מעץ ועם מעט נפט היה קל מאוד לשרוף אותם. על כך הגיבו האנגלים בכמה יריות באוויר, הרחיקו את היהודים מהשער וכיבו את השריפה. מלבד כמה אירועים כאלה לא היה איכפת להם מה אנחנו עושים ובלבד שלא נברח מהמחנה.
לא ידעתי דבר על ניסיונות בריחה. רק אחרי שכל עצורי קפריסין שוחררו, ולאחר הכרזת המדינה, התברר לי שהיו ניסיונות בריחה. היו מי שחפרו מנהרות מתחת לגדרות מתוך צריפים שהיו קרובים לגדר. רוב הניסיונות האלה כשלו ולא היו לכך הדים בתודעת הציבור. היו כמה הרפתקנים, או אנשים שהיה אינטרס להבריח אותם מסיבות פוליטיות. אני זוכר שביום הראשון ראיתי בינינו את מפקד האונייה ואחר כך הוא נעלם. איך הוציאו אותו? מי הוציא? לאן לקחו אותו? איננני יודע.

איך יוצאים מקפריסין?

כל חודש האנגלים נתנו שבע מאות וחמישים סרטיפיקטים עבור העצורים במחנות בקפריסין. המזכירות הכללית חילקה אותם לפי תור כניסת האוניות לקפריסין. באוגוסט הגיעה השעה של האונייה שלנו. זוגות שהיו להם ילדים קטנים וזוגות שהאישה הייתה בהריון מתקדם סומנו כראשונים לעלייה. אז כבר נולדה טובה לאחי ולרחל, ושרה הייתה בהריון מתקדם. כך כולנו היינו בראש רשימת העולים לארץ".
מוסיפה שרה: "כשהגיע תור האונייה שלנו שמחנו מאוד. הגענו ללרנקה, העלו אותנו על האונייה האנגלית, שוב הפרידו בין נשים לגברים, והתחלנו להפליג. אבל בטרם חלפה חצי שעה האונייה הסתובבה וחזרה לחוף קפריסין. ראינו שהתרמילים נסעו לחוד, ואנחנו, ללא התרמילים שלנו הרגשנו עצמנו עירומים. שוב עלינו על המשאיות והוחזרנו למחנה. כל אותו הזמן לא ידענו מה הייתה הסיבה לחזרתה של האונייה לקפריסין. בבואנו למחנה התברר כי בחיפה פוצצו הפלמחניקים או מישהו אחר אונייה אנגלית. תגובת האנגלים לא איחרה לבוא. הם החזירו אותנו לקפריסין".
דב: "גם שם הייתה לי אי נעימות. עמדתי על סיפון האונייה ופתאום ראיתי את הדוברה שעל סיפונה הועברנו לאונייה שהובילה אותנו ארצה, שטה לכיוון אונייה נוספת, וראיתי את שרה עם הבטן הגדולה עומדת בחרטום הדוברה. היה לי קשה לראות אותה שטה בלעדי. לאחר פיצוץ האונייה האנגלים לא הסכימו לתת אונייה שלהם להשיט אותנו לארץ ישראל. "אתם תקבלו את הסרטיפיקטים, ולשאר תדאגו בעצמכם". חיכינו כמה שבועות ללא החבילות שלנו. לאחר כארבעה שבועות קיבלנו בחזרה את החפצים שלנו, הכול בערימה אחת. בתום כמה ימים ולילות של מיון הצלחנו לקבל בחזרה את כל רכושנו. חברי ועדה שנבחרה לכך מיינו את הפריטים של שבע מאות וחמישים אנשים. הם שאלו למי שייך כל פריט. אחי ז"ל, למשל, קיבל תרמיל ריק. אני קיבלתי תרמיל מלא. התברר לי שהם עשו חיפוש יסודי וקפדני בתוך התרמילים. כשקיבלתי בחזרה את התרמיל הסתבר שלקחו לנו רק את הזהב. זה לא היה הון עתק אבל בשבילנו היה לזה ערך רב.
בתגובה להודעת האנגלים הישראלים שכרו אונייה שיצאה ארצה עם מאה וחמישים איש מתוכנו פעם אחר פעם. במהלך השייט באונייה זו חטפתי מחלת ים כה קשה עד שקיללתי את כל רעיון העלייה. בסערות הכי גדולות בים האגאי עליתי וירדתי במדרגות האונייה ולא קרה לי דבר, וכאן בלי סערה, שכבתי על סיפון האונייה וראיתי איך התורן מתרחק ומתקרב לכוכבים.

במחנה עתלית

בראשון בספטמבר 1947 הגענו ארצה, לאחר שנה בקפריסין. הגענו בבוקר לנמל חיפה, שם קיבלו אותנו עם כוס חלב ולחמנייה. היה זה בחודש ספטמבר. שם ראיתי לראשונה את שוטרי הכפר -

הגפירים. הם ליוו אותנו רכובים על סוסים עד עתלית. בעתלית שוב הפרידו בין גברים לנשים. במשך היום אפשרו לנו להיפגש יחד, גברים ונשים, אבל לקראת הלילה חזרו והפרידו ביניינו. גרנו בצריפים. גם חדר האוכל היה צריף. כשנכנסנו בפעם ראשונה לחדר האוכל התיישבנו ארבעתנו ואכלנו כל מה שהיה על השולחן. כמעט תשעה חודשים לפני כן לא ראינו ביצים ותוצרת חלב, ומובן שהאוכל הטרי משך את לבנו. אכלנו הכול והתברר שאכלנו שמונה מנות... מאז התחילו לחלק לנו כרטיסים למזון. שהינו שם כשבועיים ומצב הרוח היה די טוב. גם שם ישבנו כל היום באפס מעשה. אבל ידענו שבקרוב נשתחרר.

לידתו של הבן

בינתיים הגיע זמנו של גבי לצאת לאוויר העולם. שרה: "ב-14.9.1947 החלו אצלי צירי הלידה. חששו שהלידה שלי לא תהיה לידה רגילה, ולקחו אותי לחיפה לבית החולים 'מולדה', שם ילדתי את בני הבכור".
דב: "כשהתחילו הצירים אצל שרה הכניסו אותה לבית חולים קטן, שהיה במקום. התיישבתי מול השער, כי לא הרשו לי להיכנס. פתאום באה אחות והודיעה לי שלוקחים את שרה לבית החולים בחיפה. נשארתי לדאוג ולחכות לבשורה. כשהגיעה ההודעה שנולד לי בן כולם ניגשו לברך אותי במזל טוב. הייתה לנו חצי לירה אנגלית. זה היה כל הכסף שלנו, כל רכושנו. שלחתי אותו לשרה למקרה שתצטרך. בתקופה זו התאספנו כשישים אנשים דוברי הונגרית. ביניהם היו גולדברגר, וונדר וחברה מהקבוצה שלנו בהכשרה. היה שם גם פתקי, היום חבר גבעת חיים מאוחד. הוא היה מנהיג הקבוצה השנייה והוא המליץ לנו להיקלט בתוך אחד מתוך כמה קיבוצים, ביניהם שדה נחום. לאחר זמן לא רב קיבלנו מכתב מבחורה שהייתה איתנו בהכשרה ועזבה. היא הציעה לנו שנלך לכל מקום שנרצה רק לא לקיבוץ שדה נחום. זמן לא רב אחר כך הגיעה אלינו שליחה מקיבוץ אלונים, חלוצה טיפוסית נחמדה לבושה בחולצת פלנל, ולה שתי צמות ארוכות. דיברתי איתה בעזרת מתורגמן - היא לא ידעה מילה בהונגרית ואני לא הבנתי יידיש או עברית. שאלתי אותה איך להחליט מה נכון עבורנו - מה שכתב פתקי או מה שכתבה החברה שלנו מההכשרה. לתדהמתי היא קבעה נחרצות שהחברה שלנו צודקת. היא אמרה בפשטות ששדה נחום לא מסוגלת היום לקלוט עלייה, והוסיפה שהיא ממליצה לנו ללכת לקיבוץ יגור ליד חיפה. יש שם כבר קבוצת חברים שמוצאם מהונגריה, יהודה שרתוק המפורסם מנצח שם על המקהלה שלו, ויש חיי תרבות תוססים. היא כנראה דיווחה ביגור על בואנו לעתלית, ואז שלחו אלינו את לובה גוקובסקי (אחישר) שאותו הכרנו עוד בקפריסין. לובה אמר לנו - 'אם אתם מוכנים לבנות איתנו את יגור אז בואו אלינו. אם אתם חושבים שקיבוץ זה לא בשבילכם אל תבואו'. בחרנו לבוא ליגור".

ימים ראשונים ביגור

הודענו על בואן של תשע משפחות. באו עם טנדר לקחת אותנו ליגור. אני זוכר את הכניסה ליגור, את הדקלים באזור המזכירות היום, את חדר האוכל ואת הקבוצה ההונגרית ובראשם יצחק סלע שקיבלו את פנינו. ביגור כבר היו ג'ינג'י, זוזו ויחזקאל פלגי, ועוד חברים מהונגריה. הורדנו את כל חפצינו בעיגול ליד חדר האוכל, ליד השיחים העגולים. הגענו אחר הצהריים, והזמינו אותנו לארוחת ארבע. רצינו לקחת איתנו את חפצינו, אך יצחק אמר שאין צורך, "כאן לא ייקחו מכם דבר". מה היה לקחת מאיתנו? תרמיל ריק? אבל במשך שנות הנדודים התרגלנו שהתרמיל צריך להיות צמוד אלינו. בחדר האוכל הוגשה ארוחת הארבע הקבועה - תה עם לחם וריבה. כשנגמרו הלחם והריבה הביאו

חדשים, וכשנגמר התה הביאו עוד קומקום תה. בחדר האוכל פגש אותנו ביליסטובסקי, איש ועדת הקליטה ביגור, בחור בריא בעל קול צרוד. הוא סידר את תשע המשפחות בתשע דירות. קיבלנו צריף בן שישה חדרים בשכונת האזדרכת. בחדר הראשון גרו משה אחי ואשתו, בשני שרה ואני, לידנו גרו בטי ושורה מורדקוביץ', אחר כך קובליצקה, בריינדיל וזאב כספי, ובהמשך היו עוד שני חדרים קטנים בהם התגוררו איה קיגל ושושנקה לרמן (קרן צבי). בחדרים שלנו סידרו מיטת ברזל, שולחן קטן עם שני שרפרפים, ומסגרת מלוחות עץ עם תאים ווילון במקום ארון. אני זוכר כמה נהניתי כשקיבלתי בפעם הראשונה מנורת קיר. כל אותו זמן שרה וגבי עדיין היו בחיפה. למחרת נסעתי לבית החולים באוטובוס והבאתי אותם לבית הילדים ביגור".

שרה: "בקיבוץ יגור נגמר המסע שלנו והחלה הקליטה בקיבוץ ובארץ". דב: "בזה תמו הטלטולים והנדודים. כאן פתחנו דף חדש בחיינו. בשנת 1942 התגייסתי לצבא ההונגרי, וכעת הייתה שנת 1947. קשה לתפוס כיצד השתנו חיינו. זה נראה כמו סרט בדיוני. לפני שנתיים נגמרה המלחמה. בסופה הסתבר לנו שאיבדנו את כל מה שהיה יקר לנו, וחזרנו מהמלחמה אנשים אחרים. לא היה לנו בית, לא משפחה ולא מולדת. היינו משפחה של נוודים, אבל היינו שנינו יחד. בהונגריה, אחרי המלחמה אף פעם לא היינו לבד. בהתחלה היינו שישה אנשים ששרדו מלחמה אכזרית וקשה, אחר כך בקפריסין, גרנו תחילה ארבע משפחות באוהל, ואחר כך שמונה-עשר אנשים בצריף עשוי פחים. והנה הגענו הנה, ואנחנו כבר משפחה עם תינוק. כאן התחילו החיים המאושרים שלנו. סוף סוף היינו שנינו בחדר אחד, שלנו".

שרה וגבי

דב, שרה וגבי, פירי, משה וטובה

זמן-מה לאחר מכן דב ושרה התלבטו בנוגע להמשך חייהם בקיבוץ. דב נטה לכיוון מושב. הם באו ממקום שבו כל אחד חי מעבודתו. החיים בקיבוץ אמנם נתנו להם שלווה וביטחון, אבל הוא התגעגע לאורח חיים של חקלאי עצמאי שאינו תלוי במרכזי ענף או במזכירים. גם שרה זכרה בגעגועים את חיי הכפר, הייתה מספרת בערגה על מאכלים ותבשילים שהיו מכינים עם שומן אווז ושומן חזיר... אבל בסופו של דבר שרה בחרה להישאר בקיבוץ. היא לא רצתה יותר לאחוז במטה הנדודים. יותר מאוחר סיפרו בני המשפחה על ההחלטה ההיא: "אבא היה חקלאי וצורת החיים במושב מאוד קסמה לו. הוא שוחח על כך עם אימא אך היא לא התלהבה במיוחד מהרעיון באומרה: "אם נעזוב ונעבור למושב לא נוכל להרחיב את המשפחה ונשאר רק עם שני ילדים. באתי ליגור בלי בגד ללבוש ובלי

רכוש. ביגור נתנו לי שמלות, חולצות, וכל מה שהייתי זקוקה לו לעצמי ולבני משפחתי. כאן בפעם הראשונה קיבלתי חדר משפחה בלי שותפים. אני לא רוצה יותר לנדוד. לאורך כל שנות המלחמה ועלייתנו ארצה לא היה לנו מקום קבוע. העבודה במושב היא קשה. אני רוצה להישאר ביגור". דב אולי לא הסכים עם כל מה שאמרה אבל כרגיל קיבל את דבריה, גם מתוך שהבין וידע על גודל השבר שחוותה באושוויץ וכן ידע שהוא תמיד ימצא את מקומו בכל מקום ובכל חברה שאליה יקלע. כך נפלה ההחלטה להישאר ביגור. אחרי החלטה זו אמר דב: "החלטנו להישאר כאן, ומעתה אין יותר מקום לבכי ולתלונות". ההחלטה הייתה אולי קשה ואולי העלתה מתחים במשפחה, אבל היו לה גם תוצאות חיוביות. מיד לאחר שהחליטו להישאר שרה הרתה, ונולדו התאומות תלמה ועינת. על הרגשת ההורים כתבה תלמה באחד היומנים: "בעיני אימא, עינת ואני, התאומות, היינו מתנה, נס משמים."

תלמה, שרה, עינת

תלמה, גרשון, נעמי, גבי, עינת

שרה ודב ביגור

לאחר שסיימו לשחזר את קורות חייו של דב בהונגריה, סיכמו גבי ודב שעל קליטת משפחת קרדוש ביגור הם עוד ישובו לשוחח. הזמן חלף. הם לא השלימו את הסיפור. בינתיים היו חתונות, נולדו נכדים. החיים זרמו. במרץ 1989 דב נפטר. היה זה באביב, בעונת ההמלטות.
דב נכנס לפינת החי, הביט בחיות השלוות בחצר ובכלובים, ואמר לרוחלה סגל שעבדה איתו, ולימים החליפה אותו בניהול פינת החי: "אל תוותרי על שיפור הנוי. היופי והאסתטיקה של המקום חשובים לנפש המבקרים...". אחר כך המשיכו ושוחחו על ההטלות וההמלטות שבדרך, והעיפו מבט על אפרוחי האווזים שתיזזו בעקבות הוריהם. כשהגיעו לשער נפרדו תוך הבטחה שמחר בבוקר יפגשו שנית. זה היה המפגש האחרון.
דב כרע ומת בפינת החי. ההודעה על מותו נפלה כרעם ביום בהיר. כשעמדו בני המשפחה והידידים הרבים עצובים ובוכים ליד קברו אמרה שרה "הוא נפטר במקום שאהב וליד אנשים שאהב, הלוואי עלי מוות כזה".

על קליטתם של שרה ודב ביגור אפשר ללמוד מסיפורים ושברי זיכרונות של בני משפחה, חברים, ידידים, ואנשי יגור שמעגלי חייהם השיקו באלה של משפחת קרדוש.

בראשונה עבד דב בשדה, בענף החצירים.

ענף החצירים

עקיבא סט היה אחד מבני יגור הצעירים שעבדו בחצירים כשהעולים מהונגריה שובצו לעבוד שם בבואם ליגור.

ביומן יגור שיצא לאור ביום השלושים למותו של דב (10.4.1989), כתב עקיבא:
"אני זוכר את דב לפני למעלה מארבעים שנה עם חבריו מהעלייה ההונגרית, והוא כבר אז מבוגר מהם. קבוצה שרק עתה הגיעה לארץ, דרך מסלול אוניות ההעפלה, המעצר בקפריסין, והמעצר בעתלית. הם כמעט לא יודעים עברית ומלהגים ביניהם בעגה המוזרה והמצחיקה במלעיל, וכבר עומדים בתוך חלקת התירס למספוא ולומדים "להעמיס בשניים" על ידי גלגול ה"וואל" של התירס הקצור לערימה, והנפתה בקלשונים אל העגלה. עבודה קשה, שוברת ברכיים וגב. ואתה עומד בחום של יולי, שטוף זיעה הנוזלת על הגב וצורבת בעיניים, כשאבקת הפריחה של התירס מעורבת בעשן מלט מ"נשר", נדבקת לצוואר ומגרדת, ואין טיפת רוח כי חלקות התירס שגובהן למעלה משני מטר - חוצצות בינך לבין

הרוח. ואני מסתכל על קבוצת ההונגרים ברגשות מעורבים של פליאה וכעס, איזה מין קבלת-פנים עושה להם הארץ הזאת ימים ספורים אחרי שנחתו כאן, ואפילו להשתזף עוד לא הספיקו! ודב נראה "הזקן" שבחבורה, מבוגר מהם בכמה שנים. אבל דווקא לו, מסתבר, אין מה לדאוג, הוא מסתדר יותר טוב מכולם. ראשית, הוא בנוי כהלכה, חסון, בעל כתפיים רחבות וידיים משורגות שרירים, ושנית, נראה שהוא מיומן בעבודה. הידיים מכירות היטב את החרמש, הקלשון והאבן המשחזת. והנה כבר תפס את הטכניקה החדשה של ההעמסה כאן, ועושה הכול בשקט. וראה זה פלא - כולם פונים אליו, אל "הזקן" לקבל עצה וגם עזרה לפעמים, והוא בעל סמכות לכל הקבוצה. במהרה מתפרש הסוד. דב הוא חקלאי מלידה. הוא לא כמו ה"וותיקים" שבאו מעיירות מזרח אירופה או גרמניה, שלמדו עבודה וחקלאות בהכשרה, או רק בארץ. והוא גם לא כמו הרוב הגדול של העולים החדשים, שמגיעים עכשיו אחרי המלחמה והשואה. דב הוא בן גזע אחר, שורשי, חזק, ממש נושא לקנאה. ואיזה יחס יש לו אל הפרידות, איך הוא ניגש אל "גלוריה" ו"ויקטוריה" הצעירות והפראיות שמסוגלות להפוך עגלה ולקרוע את הייצול לקול נקישת מתכת פתאומי. איך הוא מדבר אליהן בשקט ובחיבה, ואיך הן נשמעות לו. ועוד מסתבר יש לו גם מה להגיד בישיבות ענף החצירים על בעיות מקצועיות. מקשיבים לו בכובד ראש, ולעתים דעתו מתקבלת.
במשך השנים הרבות מאז היינו נפגשים פה ושם. עם חיסול ענף החצירים וכניסת המכניזציה לעבודה בענפי השדה, דב העדיף להישאר בצד בעלי החיים".

במשק החי

את הפינה החמה בלבו לעבודות השדה שילב בעבודתו במשק החי. בחורף ובאביב כשהעשב הירוק כיסה את השדות, קצר בחרמש ירק טרי, לפרות, לסוסים, לכבשים ולעיזים ואפילו לעופות. הירק הטרי שנקצר עבור דיירי הכלובים ועופות הבית היה בבחינת אטרקציה לנערים הצעירים באותם ימים, אבל האטרקציה האמיתית הייתה הנהיגה (אם לא באוטו, לפחות על הטרקטור). דב ידע שאם יכניס טרקטור לעבודות במשק החי הוא יקנה את עולמו אצל הנערים ביגור. אבל הוא עצמו מעולם לא החליף את הסוס, ונאמן למסורת החקלאית בהונגריה עשה את כל העבודות הנחוצות לטיפול ואחזקה בפינת החי עם סוס ועגלה ובידו הקלשון.

דב נכנס לריכוז משק החי של בית הספר בינואר 1959.
יאיר פלד הוא שיזם את הקמת משק החי שנקרא לימים "פינת החי". יאיר היה אדם כריזמטי ומלא רעיונות לפעילות. בני הנוער ביגור ובחטיבה הארצית של בני הקיבוץ המאוחד העריצו אותו. כאשר הכלובים עמדו על מכונם ובעלי החיים התהלכו בהם הגיעה ליאיר פנייה מצה"ל, והאסיפה הכללית אישרה את הבקשה לגיוסו כמפקד סיירת הצנחנים. במקומו נכנס דב לריכוז משק החי ולהפעלת הילדים והנוער בו. דב היה איש משק, אדם שניהל בהונגריה חווה חקלאית, ידע לבנות שיגרת טיפול בבעלי החיים, לסדר תשתית למים, לסדר חימום לכלובים בחורף ולקירורם בקיץ, לבנות כלובים חדשים ולתחזק אותם, ולקלוט בעלי חיים חדשים. הוא הבין את חשיבותם של הקביעות והרצף בעבודה, ושל מגע היד האנושי, וידע ללוות את הילדים בעבודה. השפעתם של יאיר ושל דב על משק החי הייתה מכרעת, והיא שקבעה בלב חברי יגור את היחס למשק החי. מכאן נבעה הלגיטימציה לפינת החי לשרוד ולהתקיים לאורך השנים. הגלגולים והשינויים שהתחוללו בחיי החברה הקיבוצית אמנם השפיעו, אבל החברים תמיד שמרו בלבם חסד נעורים לפינה זו. כאן דרך כוכבו של דב בחברת הילדים ובחברת המבוגרים.

דב עבד במקום כעשרים ושתיים שנים, במהלכן הפסקה של כשלוש שנים בהן עבד בתפעול אולם "יד למגינים" ובטיפוח סביבתו.

הגישה החינוכית ביגור הייתה שתכלית הענפים משק החי, גינת ביה"ס ושיפור נוי ביה"ס היא לחנך את כל בני הנוער לעבוד בחקלאות. מעבר לכך במערכת החינוך אמרו אז "מי שלא יכול ללמוד ילך לעבוד". דב שידע תמיד למצוא מסילות לליבם של אנשים מכל קצוות הקשת החברתית ובכל הגילאים, הצליח לתת מסגרת תומכת לילדים שהישיבה על ספסל הלימודים לא התאימה להם. בצד הקפדנות שהייתה טבועה בו, עבור ילדים אלה דב היה גם אדם שהיו יכולים לסמוך עליו. לעבודה במשק החי היה קצב פנימי משלה שהתאים מאוד לילדים ולנערים שהיו להם קוצים בישבן. למהלך שיגרת היום של האכלות וטיפול בבעלי החיים נוסף תמיד קצת אקשן, כמו המלטה בדיר, סוס שברח מהאורווה, ביקור רופא, בניית כלובים או בריכות, הובלת מזון מחדר האוכל וטיפול בחיות. חוויות גדולות היו כשהובא סוס הרבעה, או כשסוסה המליטה סייח או סייחה. היה זה חג לכל העובדים במשק החי. העבודה לצד דב הייתה לא רק חובה, היא הייתה גם חוויה. כך היה במסגרת בית הספר וגם במשפחה.

כותבת עינת: "כשאני רוצה להיזכר בימי ילדות מאושרים בחיי, אני חוזרת לתמונה שמלווה אותי כל הימים. אנחנו יוצאים עם אבא לשדה, לקצור ירק לסוסים. התפקיד שלנו היה לאסוף את התלתן שאבא קצר עם החרמש ולהעמיס אותו על העגלה. לא אשכח את זהב קרני השמש הנח על השדה בשעת השקיעה, איך היינו עולים על העגלה וצוללים בערימת הירק הרכה, ואיך פּוּלָש, הכלבה שלו, התרוצצה בשדה וראינו רק את קצה זנבה המזדקר כמודיע לנו היכן היא נמצאת. זיכרונות הילדות שלי אינם קשורים בבתי הילדים, אלא בעיקר באבא ובעבודתו בשדה ובמשק החי".

העבודה בפינת החי אפשרה לדב לחיות בקיבוץ עם מרחב של החלטות ושיקולים עצמאיים כמו במושב. הוא ידע שלוח הזמנים בשדה ובטיפול בעלי חיים כפוף לעונות השנה, ומי שלא מתכונן כראוי לקראת עונת ההמלטות או לקראת בואו של חורף קר וגשום, עלול להפסיד הכנסות של שנה שלמה. אף על פי שבאותם ימים איש לא קשר בין עבודה לפרנסה ובוודאי לא קשר את עבודת מרכז משק החי להכנסות והוצאות, דב תמיד הקפיד ששך ההכנסות יהיה גבוה מסך ההוצאות. ואכן בראשית היה חלב הפרות מובא למטבח יחד עם הביצים מלול המטילות, והכסף ממכירת בעלי חיים הוכנס לקופה של יגור. "חינוך", אמרו יאיר ודב, "קשור לחשבון הוצאות והכנסות". זו הסיבה שדב נתן לסוסים מנה שהורכבה משאריות הלחם שהוחזר לחדר הלחם מבתי הילדים ומשיירי ירקות מפינת הקילופים. הוא הקפיד תמיד לשמור על יחסים טובים עם חברים בתפקיד. כשרצה לבנות כלוב או בריכה היה מבקש רשות לקבל שק מלט או לוחות עץ מהאחראי על הבניין או ממרכז המשק, אבל אם הרשות איחרה, היה מבצע את תוכניתו וממשיך לחכות בסבלנות לקבלת רשות... נאמן לאחריות שהוטלה עליו על ידי בית הספר, דב קיבל לעבודה את כל הילדים שחלמו או רצו לעבוד בפינת החי. ואכן היו כאלה שעבדו אצלו מאז היו בכיתות ד'-ה' עד גיוסם לצבא. יחד איתם האכיל את החיות, בנה ותחזק כלובים, רכש ומכר בעלי חיים. החברים שבאו למשק החי חיפשו לא רק את בעלי החיים אלא גם את האדם שנתן למקום את אופיו ויופיו. כתב יצחק בוצר: "הנוסטלגיה הפרטית שלי היא בין היתר תקופת החופש הגדול כשגרנו ב"כרם". הייתי מתעורר מדי בוקר ברבע לשש, למשמע הלמות צעדים כבדים על המרפסת, ויודע, דב קרדוש בא להעיר אותי לעבודה".

דב קרדוש ובעלי החיים

סיפורים מחיי פינת החי

כדרכם של זיכרונות, לא תמיד הם קשורים לתאריכים ולעובדות, אבל יש בכוחם לשפוך אור על אותם חברים שעבדו בחינוך לעבודה. אנשים כמו דב בפינת החי, יצחק ורחל תמרי בגינת בית הספר, פיניה פלד ב"יד למגינים" ובחצר, שמוליק אדר בשיפור ביה"ס, ואחרים, בצד החינוך לעבודת כפיים השאירו את חותמם האישי על תלמידיהם כחלק מחוויה שהיום כבר איננה קיימת. באותן שנים לא דיברו על שכר דיפרנציאלי ולא על שעת עבודה/אבודה. אבל גם אז ידעו מרכזי הענפים לתגמל את עובדיהם. בגינת בית הספר קיבלו העובדים הצעירים פרחים עבור בית הילדים בכל יום שישי, ומי שביקש יפה קיבל גם עבור משפחתו. הפרס לילדים שעבדו בפינת החי היה הזכות לרכב על האתון.

"סבתא" הייתה האתון הזקנה שהתנהלה לאיטה ואת עיקר "פרנסתה" הרוויחה בשבתות וחגים. בכל שבת בבוקר, דב הקדים לבוא לפינת החי, האכיל את החיות ואחר כך חבש את האתון והכינה לרכיבת הילדים. באותה תקופה הייתה עדיין לינה משותפת. בחדר ההורים לא הייתה טלוויזיה, ברדיו לא היו תוכניות לילדים, והורים רבים טיילו עם ילדיהם לפינת החי. ראשוני הילדים היו מגיעים בריצה לתפוס מקום בתור לרכיבה על "סבתא". מאחריהם השתרכו ההורים באיטיות. האתון הזקנה הייתה מחכה להם בצל אחד העצים. בהגיע התור לרכיבה טיפסו על גב הבהמה, צעקו "די!" וחיכו שהאתון תנוע. זו הייתה פוסעת לאט ובניחותא. דבר לא הוציא אותה משלוותה. בשביל הקטנים היא הייתה מצוינת. מגובה ישיבתם על גבה נראתה להם הקרקע קצת רחוקה. אבל הליכתה האיטית והשקטה בצד תמיכתו של אחד ההורים נתנה להם את הביטחון ואת ההרגשה שכיף לרכב.

לדב היה יחס מיוחד לסוסים. כשהתפעלו מגילה המופלג של הסוסה דנה ושאלו אותו עד איזה גיל יכול סוס להגיע, סיפר דב שהכיר סוס שהגיע לגיל שלושים ושתיים, שבעליו לא יכול היה לשלוח אותו למשחטה גם כאשר היה זקן ובקושי עמד על רגליו, כי הסוס הזה הציל את חייו במלחמת העולם הראשונה. גם דב, בהיותו חייל בצבא ההונגרי, במלחמת העולם השנייה חב לא אחת את חייו וחיי חבריו לסוסים.

הימים חלפו, ובצמוד לשינויים באופי החיים בקיבוץ חל שינוי בהתייחסות לעבודת הילדים. השינוי נבע ראשית מעצם כניסתה של התעשייה כמקור יצור ופרנסה. לצד החקלאות הוכנסו מכונות וכלים חדשים, וחלה התפכחות איטית מאידיאל עבודת האדמה וחיי כפר שלווים. נוצרו חלומות חדשים, והתרחש שינוי גם בחינוך הילדים לעבודה. את מקום הסוס תפסו הטרקטור, קטפת הכותנה, המשאית ורישיון הנהיגה. הסוס כבר היה לנוסטלגיה. עדיין דיברו על חשיבות עבודת הילדים, אבל גם החליטו על

סגירה של גינת בית הספר. הענף שנקרא בעבר שיפור ביה״ס או המשק נקרא היום ענף הנוי. עבודות העישוב, ניקיון הדשאים ואפילו טיפול בבעלי החיים הפכו פחות ופחות אטרקטיביות.
פינת החי עברה שינויים, אבל נותרה שמורת טבע בנוף החינוכי שלנו, הרבה בזכותו של דב. הוא היה הגורם העיקרי שמשך נערים לעבוד במשק החי. יכולתם ללמוד ממנו לבנות כלובים חדשים, לגזוז כבשים באביב, ויותר מכול - לקבל עצמאות ואחריות ביוזמות ובעשייה - אלה היו מקור משיכה לנערים. השפה המדוברת בפינת החי הייתה עברית מעורבת בהונגרית, והביטויים בשפת האם של דב הפכו לפניני לשון בקרב העובדים. צלילי ההונגרית עוררו מצד אחד הרבה צחוק, אבל גם געגועים אליו ואל מה שייצג.
אבי צנטנר זוכר קללות ומילים כמו ״תוקפיי״ (ראש דלעת), ״תביא לי את המורהשג״ (תביא לי את הדבר הזה), ״קדווישם״ (יקירתי), סרווס באצ׳י (שלום הבר (חבר)), ועוד. כך שמות הכלבים ש״אימצו״ את דב והיו כרוכים אחריו בכל שעות היום - ״בתיאר״ (שחור), ״ציזר וברקוש״ שני כלבים מעורבים עם עקבות של כלבי ענק דנים, או ״פוליש ננ״י - כלבה מגזע מעורב שהייתה אומנת של גורים נטושים. כשדיברו על דב מיד הייתה העברית משתנה, והמילים היו מתנגנות בהברה הונגרית.
כשדב עזב את פינת החי לטובת טובופלסט המשיכה ההונגרית לככב בכוחות עצמה במרחבי פינת החי.

עד כאן על דב וקשריו עם בני הדור השני. גם בחברת המבוגרים דב היה דמות מיוחדת ואהובה, הן בקרב חבריו עולי הונגריה והן בקרב חברים אחרים. יעיד על כך הסיפור הבא.

דב אהב את השדה הפתוח. את הריחות לאחר הגשם, ואת הצבעים המשתנים לפי עונות השנה. מדי פעם היה רותם את דנה, ויוצא רכוב על גבה לשדות. תנועתה של דנה הייתה אצילית, צעדה קל וגמיש, וראשה מזדקף בעת דהרה קלה. בצעירותה דב כינה אותה ״מלכה אמיתית״. אבל השנים שחלפו נתנו גם בה את אותות הזמן, וכך הפכו הסוסה והרוכב ל״זוג״ שיצא באופן קבוע לטיולים רומנטיים בשדות יגור והסביבה. היא הבינה היטב את הרוכב שישב על גבה, וזרמה איתו. שניהם אהבו לטייל, וכמעט כל שבוע יצאו יחד לשדה. לפעמים בחברת רוכבים נוספים, לעיתים לבדם. הם חרשו את מטעי חרתיה, עברו בשדות רמת יוחנן, ליד מטעי הזיתים בכפר חסידים, ובאפיק נחל ציפורי. מעולם לא התעייפו. כך נמשך הדבר במשך שנים.

יום אחד פרצו גנבים לפינת החי, הוציאו את דנה מתאה והובילו אותה מחוץ ליגור. במשך שלושה שבועות חיפשו אחריה ולא מצאו אותה. לא רק דב התגעגע אל הסוסה, גם דנה התגעגעה הבייתה. באחד הימים הצליחה להשתחרר מהחבל שקשר אותה למקומה החדש והחלה דוהרת חזרה הבייתה. בעת חציית הכביש, נדרסה למוות. היה זה ערב יום כיפור. מאז לא יצא דב לשדות ברכיבה.

טובופלסט

אחרי עשרים ושתיים שנים סיים דב את עבודתו בפינת החי ועבר לעבודה בבית החרושת לשפופרות פלסטיק - טובופלסט.
מספר עקיבא: ״דבל׳ה - מבט בהיר, צחוק בחריצי-עיניים עמוקים מעל שפם מכסיף וברכת שלום המקדימה אותך תמיד במאור הפנים המיוחד. לעולם לא תצליח להקדים אותו ב׳בוקר טוב׳, אלא

אם הפתעת אותו מאחור כשהוא כפוף מעל אחד העציצים הענקיים ומשקה, מנכש, או צובע גדר. כדרכו שילב דב את עבודתו בטובופלסט עם אהבתו לעבודת אדמה. "קשה לי לעבוד יום שלם ליד המכונה במפעל" אמר פעם, וכדי לא לבטל שעות עבודה חילק את זמנו בין העבודה במפעל וטיפוח הסביבה.

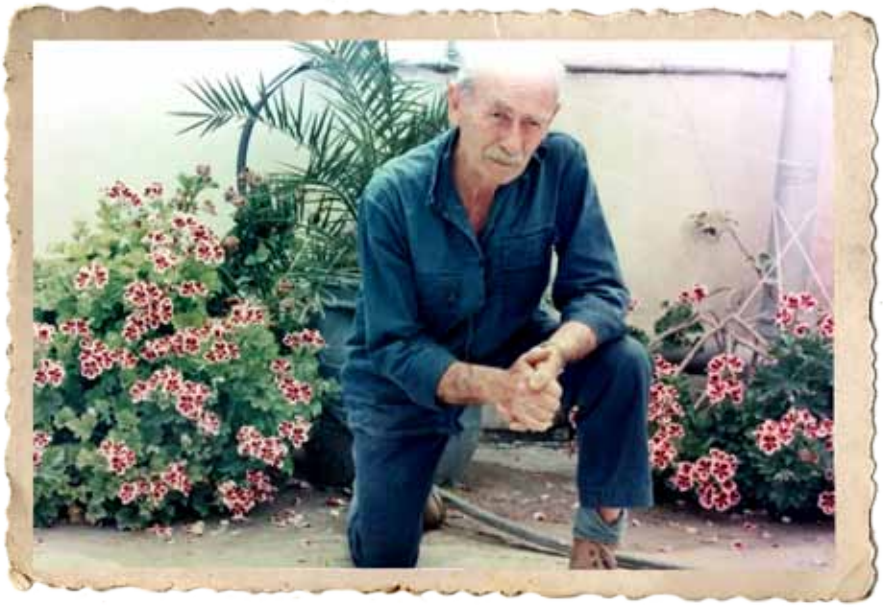

ביקור בשדה

אהבתו הגדולה של דב הייתה האדמה, ולא חשוב אם הייתה זו אדמת הונגריה, קפריסין או ישראל. אותה אהבה שספג בילדותו בכפר ליוותה אותו כל חייו. לאחר שוויתר על עבודתו בפינת החי התגברו געגועיו למרחבים הפתוחים. הייתה זו אהבה שהתפרצה בסתיו, כשימי הזריעה התקרבו, או באביב כשהירק צמח ועלה וכיסה בשמיכה ירוקה את השדות. כך גם בקיץ בעת הקציר והאסיפים.

"יום אחד כשגברו געגועיו לשדה, תפס דב את גיל צוק ואמר לו "שמע גילי, כמעט שנתיים לא יצאתי לשדה ואני מתגעגע נורא. עשה משהו, קח אותי לשם". גיל הקשיב, חייך ולא הבטיח דבר. עברה השבת, הסיפור כמעט נשכח מלבו של דב. השכם בבוקרו של יום ראשון, יצא כהרגלו לעבודתו בטובופלסט, ובעוד הוא יושב ליד המכונה ועובד בשקט, חש לפתע במגע יד על כתפו. הרים את עיניו וראה את לילך ביתן ויעל ס"ט (רשף) עומדות לפניו. 'בוא דב, באנו להזמינך לסיור בשדה'.
יצאו ועלו על האוטו, נסעו לשדות וביקרו בשטחים שהכיר ואלה שפחות הכיר. הנוף נראה כשמיכת טלאים שהורכבה מריבועים לבנים של כותנה, ומגוונים של חום וירוק. השמים היו כחולים ושמש חמימה זרחה והאירה את העולם. לא היה מאושר ממנו באותו יום." (יומן יגור)

הקבוצה ההונגרית

דב ושרה היו מעורים בקבוצה ההונגרית ביגור. לקבוצה התקבלו תמיד בברכה כל דוברי ההונגרית. הגרעין הקשה כלל את שרה ואברהם שנלר, יוסף ושרה תבור, שושנה ויחזקאל פלגי, חוה וחיים בלס,

יהודית ודוד וונדר, יוסף ואסתר גולדברגר אברהם (אברוש) גרינפלד, חיה ואברהם לייבוביץ', וכמובן, שרה ודב קרדוש. רובם שרדו בקושי את השואה ואת מלחמת העולם השנייה. לאחר תום המלחמה חזרו להריסות בתיהם וגילו כי איבדו את רוב בני משפחותיהם. כותבת שרה שנלר: "כדי לאפיין את מעמדו המיוחד של דב בקרב הקבוצה ההונגרית ביגור, אספר איך התגבשנו. הגענו ב-1946, עשרה חברים ראשונים. ידענו אז אך ורק הונגרית ובאופן טבעי נוצר בינינו קשר מהיר יותר מאשר עם חברי יגור הוותיקים דוברי היידיש והעברית. אמנם בהיותנו צעירים, חרוצים ובעלי מוטיבציה להיקלט, הצלחנו להתערות במקום במהירות רבה, אך היסוד לחבורה שלנו כבר נוצר." כולם היו צעירים ומלאי שמחת חיים, רצו לשכוח את שנות המלחמה, וקיוו לבנות כאן בית חדש. ילדו ילדים ושנים רבות לא סיפרו להם דבר על עברם. אבל הזיכרונות ליוו אותם ופרצו בכל אירוע. "מי שלא היה שם, לא מסוגל להבין. אפשר לנסות לספר ולתאר את החיים שם כחיים על פלנטה אחרת, אבל אין בכוחן של המילים לתאר את גודל האסון שעברנו". על העבר דיברו רק בינם לבין עצמם, אז יכלו להיפתח ולבכות. הם הבינו איש את רעהו ללא מילים. הקשר הבלתי אמצעי ביניהם הפך אותם לקבוצה מלוכדת, כמעט משפחה מורחבת. השירים ששרו לא היו שירי געגועים לציון. אלה היו שירי המולדת הישנה. הריקודים היו ריקודים הונגריים עם הלבוש ההונגרי המסורתי, והבדיחות גם הן נאמרו בהונגרית. בפורימון של החברים הם התחפשו להונגרים ורקדו צ'ארדש. גם יהודה עוז ורוברטו ורדי הצטרפו לקבוצה ולצ'ארדש. שרה מאוד אהבה לרקוד ולעיתים רקדה עם יוסף גולדברגר, שהיה רקדן קל תנועה, אבל תמיד לאחר ריקוד או שניים חזרה לדב, שחיכה לה בסבלנות במעגל הצופים.

לגברים יוצאי ארץ הולדתו של פושקש הייתה אהבה מיוחדת למשחק הכדורגל. כמעט כל שבת היו הולכים יחד לראות את משחקי הכדורגל של הפועל יגור. בין שחקני הנבחרת המקומית בלטו בכישרונם שניים מתוך הקבוצה ההונגרית, אביגדור דניסקי ששיחק כמגן וכחלוץ, ומנשה קליימן, שהיה הקפטן של הקבוצה ושיחק בתפקיד המקשר. "איננו יודעים כיצד זה קרה, אך עובדה היא שהכדורגל הפך ביגור לספורט העממי בהא הידיעה". "כל שבת הגיעו אוהדים מתל חנן, כפר חסידים ומישובים אחרים בסביבה. היו פעמים שמספר הצופים שישבו ביציע הגיע לשמונה מאות אנשים, שהצטופפו על מושבי האבן באצטדיון היגורי ועודדו אותנו". (אביגדור דניסקי, יומן יגור). מספרים על הצופים הנלהבים יוצאי הונגריה שהיו מעורבים בכל לבם במתרחש במגרש. אם היה גול הם צעקו בהתרגשות בהונגרית "הו' גול!!!"

בכל אירוע משפחתי כמו בר מצווה, חתונה, או הולדת נכדים, חברי הקבוצה היו המוזמנים הראשונים. "ביגור זוכרים שהקבוצה ההונגרית ידעה לחגוג כל אירוע משפחתי בשירה אדירה. תחילה, ציינו

באירועים אלה את לידות ילדינו, בהמשך את הגיעם למצוות. שמחת קבלתם לחברות הייתה לשם דבר. בקבוצה הראשונה של ילדינו שחגגנו את כניסתם לחברות היו בת אחת (מרים דגני) ושישה בנים. גם ילדים צעירים יותר היו, דור חדש. ובמסיבה זו שרנו גם בעברית עד אור הבוקר. אחר כך באו שמחות שבהם ציינו את נישואי הבנים והבנות. את הולדת הנכדים והנינים אנחנו חוגגים יחד עד היום". (שרה שנלר). "ההונגרים היו קבוצה מלוכדת מאוד כי הוותיקים בקיבוץ לא קלטו אותם בחברה שלהם. שנים רבות צחקו עליהם ועל המבטא שלהם. גם אנחנו הילדים סבלנו מהלגלוג על המבטא של הורנו". (גבי שנער). לעומת זאת עינת קרדוש חושבת שלכל אחד מההונגרים היו קשרים גם עם חברים מוותיקי הקיבוץ. כל אחד יצר לעצמו את מעגל החברים שלו בין חברי המשק, דרך עבודה משותפת, שכנות וגידול ילדים. החברות ביניהם לא נוצרה כתגובה לאי קליטתם אלא משום שבאו מאותה ארץ ומאותה תרבות, ונשאו זיכרונות דומים של אובדן ושל השתרשות בארץ חדשה. התקשורת ביניהם קלחה בקלות בגלל השפה המשותפת. "שרה ודב היו חלק בלתי נפרד מאותה קבוצה מופלאה ומגובשת של עולי הונגריה שלמרות העבר הנורא קיבלו החלטה להמשיך בחייהם, לבנות בתים ולהקים משפחות, כהוכחה לניצחון הרוח על הרשע." (ארנון שנער)

זיכרונות השואה היו סוד כמוס

גבי מעיד כי "ידע משהו" בילדותו על הסיפור המשפחתי. הוריו עשו הכול כדי לגונן על ילדיהם מידיעת האימה בפרק זה של חייהם. גם תלמה מעידה שלאורך כל השנה לא הרגישו במשפחה את הכאב שנותר בהורים בעקבות אובדן יקיריהם. "רק יום אחד בשנה הייתי נמנעת מלבוא הבייתה" היא מספרת "זה היה יום השואה". גבי: "לא יכולתי לתאר שאני חי בהוויה של משפחה שבנתה את עצמה מכבשני אושוויץ. זו לא הייתה משפחה עם סממני חרדה מוגזמים, רק ביום השואה נמנעתי מלהגיע הבייתה. אימא שטופת דמע לא סיפרה ולא הסבירה דבר. אי אפשר היה לדעת מה עבר עליה, אולי קצת להרגיש" (מתוך אריק בשן, "אנה לא שרדה את המסע", ידיעות קיבוץ). את ההתוודעות הראשונית אל ההיסטוריה המשפחתית רכש גבי מעלעול בתמונות האלבום הישן. באותן תמונות מהוהות זיהה דמות צעירה הדומה להפליא לאימו וקיבל אישור שאכן היו תאומות. לצידן דודים ודודות, סבים וסבתות שמעולם לא הכיר. החלקים החסרים בפאזל המשפחתי החלו להסתדר. רק בעקבות ההד הציבורי החזק שקיבל משפט אייכמן בירושלים בתחילת שנות השישים של המאה העשרים הפנים שבתמונות קיבלו שמות, והשמות נרקמו לסיפורים. הצוהר הצר אל הסוד הנורא הלך והתרחב. דב אמר לגבי שברצונו לספר על שני היבטים חשובים נוספים. ראשית, על מה שעשו יהודים ליהודים בשואה, ושנית, על קשיי ההיקלטות של ההונגרים ביגור. על הענייו השני כתב יצחק לסלו (סלע) ביומן משק יגור (מס' 1988, 12.3. 1948): "לשמע הרינון הרב נגד ההונגרים ביגור נתערערה בנו הרגשת הבית שקיווינו למצוא במשק יגור. אמנם אדע: עומדים אנו בתקופת מאבק אכזרי שעמנו נאבק על מולדתו [...] אך לא הציבור כולו מגלה יחס של חוסר אהדה אלינו. [...] אין לעבור בשתיקה על גילויים קשים המסכנים את קליטת העלייה. אני תקווה כי יימצאו בציבור חברים אשר יבינו לנו. אני מקווה כי גלי ההתמרמרות האלה נגד העלייה ההונגרית ישוכו, ואז תוחזר לנו ההרגשה החשובה ביותר בימינו אנו ליהודי: הרגשת הבית."

שרה הרחיבה את הסיפורים אחרי שדב נפטר (1989), בעיקר כשהנכדים עמדו לצאת למסעות במחנות פולין במסגרת בית הספר.

שרה קרדוש המטפלת שלי

ארנון שנער: "את מסלול העבודה ביגור החלה שרה עם בטי מורדקוביץ' כמטפלות בילדי בית הספר מכיתה א' ועד המעבר לבלוקונים בכיתה י'. בין שתיהן נוצרו יחסי ידידות קרובים. כיתתי הייתה הקבוצה האחרונה בה טיפלו. באותם ימים הלינה הייתה משותפת. אני יכול לומר לזכותן, כי הרבה מהערכים שאני נושא עמי עד היום נטמעו בי בהשפעתן. היינו ילדים ולאחר מכן נערים.
ידענו מעט מאוד על עברה הקשה של שרה בשואה. ידענו ש"היא הייתה שם", כמו חלק מהורינו, אבל לא התעניינו יותר מדי ולא הבנו את גדלות הנפש אשר צריך היה כל מי שעבר ושרד את החיים שם כדי להמשיך הלאה, וכדי להעניק לאחרים מסירות כפי שקיבלנו משרה.
יותר מכל חשוב לי לומר ששרה לא סיימה להיות מטפלת שלנו בכיתה י'. פיזית אמנם כך היה, אך בדרכה האישית והעדינה המשיכה ללוות אותנו לאורך כל השנים, עד יומה האחרון.
בכל מפגש ברחבי המשק שרה לא שכחה להתעניין בשלומי ובשלום בני המחזור שלנו, גם אלה שעזבו את יגור ואת הארץ. היא לגמה בעיניים נוצצות ובשקיקה כל פיסת מידע על כל אחד. מי שהכיר את רגשנותה של שרה שהלכה והעצימה ברבות השנים יודע שכל שיחה כזו הייתה מתחילה בחיוך רחב ונגמרת בדמעות. דמעות של עצב ברגעים קשים ודמעות של שמחה והתרגשות ברגעים שמחים. לראות אותה ואת עיניה המבריקות בכל פעם שראתה אותי עם ילדי היה מרגש ומדהים. ניתן היה לחוש ששרה שליוותה אותי בהיותי ילד וגם בחיי הבוגרים, שמחה בהולדת ילדי כאילו היו נכדיה שלה."

לאחר שהעבירו את בני מחזור כ"ז לבלוקונים סיימה שרה לעבוד כמטפלת בבית הספר והתחילה לעבוד בבית בר יהודה יחד עם דרורה תבורי ובוניה סנרסקי.
עינת מספרת שבאותה תקופה הבית הבריק. היה להן סדר שבועי של ניקיונות. בכל יום טיפלו בפינה אחרת - יום חלונות, יום שטיפת האולמות במפלס התחתון, וכך כל פינות הבית.

לאחר עשרים חודשים סיימה שרה את עבודתה במועדון והצטרפה לחייטים שעבדו אז בקומה השנייה, מעל פעוטון גפן: חיים בלס, דויד וונדר והבנות חייקה קריב, חנה ישורון פלדמן ומוניקה ניב הצעירה.
מוניקה: "שרה הייתה אישה ישרה, מסורה לעבודתה, ובעלת מוסר עבודה גבוה. היה מאוד נעים לעבוד איתה. כמעט מהרגע הראשון נוצרה בינינו ידידות קרובה שגישרה מעל פער הגילים בינינו. כשהיינו נשארות שתינו לעבוד אחר הצהריים השיחות הפכו לשיחות נפש שהעמיקו את חברותנו. באתי ליגור הגדולה ולא תמיד זכיתי לשמוע מילים טובות.
שרה ידעה לקבל את האנשים כמות שהם. אף פעם לא הרגשתי שהיא רוצה לחנך אותי. כשדיברנו על קשיי הקליטה שלי ביגור היא הבינה היטב על מה דיברתי. אצלה זכיתי לראשונה ביגור לשמוע מילה טובה. ביגור באותם ימים היו מאוד חסכנים במילות פירגון ועידוד, והיא ידעה לתמוך בי ברגעי העצובים ולהדריך אותי בכל מה שהיה קשור לתפירה וליחסי האנוש בעבודתנו.
בעבודה הייתה מאוד פדנטית. כל תפר היה צריך להיות מדויק עם סיומת יפה. היא ידעה לעשות כמעט כל תיקון שנדרש, הייתה מתמודדת עם הבעיות ופותרת אותן. בשיחות שלנו סיפרה גם על עברה בהונגריה, על בית הוריה, ועל מות אחותה. היא זכרה לטובה את דברי אמה, ששלחה אותה ללמוד תפירה כשהגזירות האנטישמיות אסרו על היהודים להמשיך את לימודיהם בגימנסיה: 'אני רוצה להבטיח שיהיה לך מקצוע שיעזור לך להתקיים בכבוד ולעזור בפרנסת משפחתך'.

שרה הוסיפה כי כאלמנה, אין לה אף פעם בעיה של תעסוקה. תמיד היא יכולה לסרוג לנכדים, לתפור, לתקן וגם לקרוא. אישית מאוד אהבתי אותה בגלל האופטימיות ששידרה למרות הסבל שעברה בחייה. אהבתי את הנתינה ואת חוכמת החיים שלה, את היכולת להכיל את האחר והשונה וגם להיאבק למען דברים שנראו לה חשובים. כך היה בנוגע להקמת פינת הזיכרון ביגור לזכר בני משפחותיהם של חברים שנספו בשואה. היא ליוותה את תלמה בכל התהליך הזה, השתתפה בישיבות, ולא הסכימה לוותר עד שפינת הזיכרון עוצבה ונבנתה, וכיום היא חלק מטקס הזיכרון לשואה ולגבורה ביגור".

בית אחווה

בשנתה האחרונה בחרה שרה בראש צלול לעבור לבית האבות, "בית אחווה". היא הבינה את מצבה הבריאותי, וכמו תמיד כאדם רציונאלי קיבלה החלטות הגיוניות.
"בחודשים האחרונים לחייה הייתה שרה מלאת גאווה. מארגני עצרת הזיכרון לשואה ולגבורה בלוחמי הגיטאות בחרו לשלב מופע על בסיס עדותה האישית של שרה השמורה ב"יד ושם". האישה שידעה כל כך הרבה סבל וצער בצעירותה התרגשה מאוד מהמעמד, מהכבוד שחלקו לה אותם בחורים חסונים שהניפו את כיסא הגלגלים שלה בדרך ליציע המכובדים. היא הייתה צלולה לגמרי, עיניה הבריקו,

דמעות נקוו בעיניה כאשר קרא המנחה בשמה של גיבורת המחזה הטרגי שהועלה זה עתה על בימת הטקס, ואלומת זרקור ענקית כלאה אותה לכמה שניות לנוכח עיניהם המשתאות של רבבות הצופים" (אריק בשן, ידיעות קיבוץ 9.4.2010).

"אימא, בחודשים האחרונים ישבנו כל ערב על המרפסת הגבוהה בבית אחווה. עוקבים אחרי מהלכי הטבע, נשירתם של עלי העצים הוותיקים וצמיחה של החדשים, מעוף העורבים ושקיעת החמה. גם בסוף יימייך, יותר מששמרנו אנחנו עליך, שמרת את עלינו. כולנו נשארנו לחיות ביגור כמשפחה מלוכדת. היית נוהגת לספור אותנו יום יום. את נמצאת בתוכנו במחוות קטנות, בהנפת האצבע, בקשר שבינינו, במשפטים שאנחנו מצטטים בלי משים. את בתוכנו, בשורשינו, בענפינו. אישה קטנה עם מוטת כנפיים רחבה" (עינת קרדוש).

משפחת גבי קרדוש

גבי ומומיש

עמר, נריה, יובל, גיל, לירן

עדי ועמית

נעם, יפעת, רון, אופיר, אור

משפחת נעמי קרדוש

נעמי וגיא

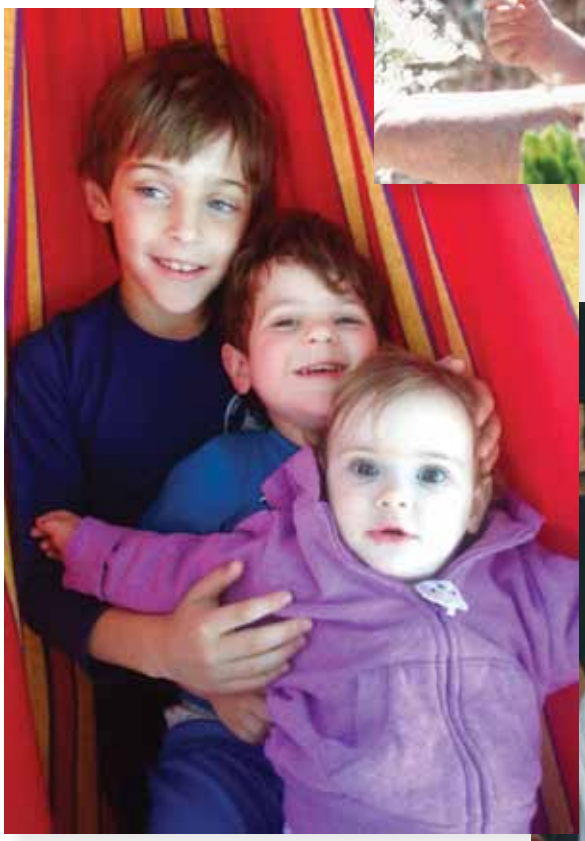

יעל, יואב, גיא

איה ואסף

משפחת זלינגר

רמי ותלמה

פז זלינגר, עמית קרדוש

ים, אור, גל, בר

משפחת עינת קרדוש

אבנר ואלמור

אלמור, ראול, שרה, הדר

סבים יקרים

סבים יקרים
טבע הדברים הוא שמרחק הזמן העובר מעמעם את הזיכרון החד, וצובע בצבעים רכים ובקווים מטושטשים את מה שרק אתמול היה חי, בהיר ומוחשי. נכון הוא הדבר גם לעוצמתם של רגשות, שהרי הכאב, הגעגוע, האהבה ושברון הלב הולכים ונדחקים הצידה במהלך החיים. עם זאת, לזמן יש יכולת מופלאה נוספת: הוא מאפשר לך פרספקטיבה והערכה מחודשת לאנשים, אירועים ורגשות, ובונה מחדש את קשרי ההווה עם העבר ובכך מעצב עתיד. כאשר הדבר נוגע אליכם, נדמה שהעבר הוא המקום הטבעי להתחיל בו, שכן הטראומה הלאומית, הקהילתית והאישית שחווה הדור שלכם על אדמת אירופה הוא עד היום אחד מציוני הדרך הנוראים ביותר בהיסטוריה של העם היהודי בפרט ושל האנושות ככלל. אך לא ממבט העבר בחרנו לכתוב לכם, כי אם מן ההווה בו אנו ניצבים.

שלא כהורינו שלא הכירו את סביהם, אנו זכינו להכיר באופן אינטימי ובלתי-אמצעי אתכם, סבתא וסבא. מכאן צמחו חוויות עבור כל אחת ואחד מאיתנו: ללכת יד ביד עם סבא אל פינת החי, לאכול ראקוט-קרומפלי ולציו של סבתא, ולהתכנס כל המשפחה בשבתות ובחגים לשיחות מתובלות בהומור, חוכמה, אהבה ואחדות משפחתית. זיכרונות אלו מביאים להכרה העמוקה שבלעדיכם לא היינו כאן היום. ואין מדובר רק במובן הפיזי אלא בעיקר במובן הרוחני. אתם, סבא וסבתא, ידעתם לקום משעתה האפלה ביותר של הנפש, לבחור בחיים ולבנות משפחה חמה ומלוכדת המושתתת על ערכי אהבת האדם ואהבת החיים. בסיסים אלה הם המפה המוסרית והערכית של משפחת קרדוש לדורותיה וכוחם כמעיין המתגבר.

אומרים שחייו של אדם נמדדים במה שהשאיר אחריו. אם כך הדבר, הרי אתם חיים שוב ושוב בקרב ילדיכם, נכדיכם וניניכם, ומורשתכם הולכת ומתחזקת בכל דור ודור. אנו רואים אתכם לנגד עינינו יום-יום, ברגעים היום-יומיים וברגעי התעלות, בהחלטה לחיות ולפעול בעולמנו מתוך אהבת אדם אמיתית ומתוך זיכרון וידיעת התהומות אליהם מסוגלת שנאה מעוורת להפיל. אתם, סבים, הייתם ועודכם אבן הראשה של משפחת קרדוש על כל צאצאיה, ואנו מתגעגעים יותר מתמיד.

בשם הנכדים - עמית קרדוש

תמונתה האחרונה של שרה עם המשפחה
צולמה בטקס הזיכרון לשואה ולגבורה בלוחמי הגיטאות

עומדים: עינת, נעמי, ים, פז, אסף, רמי, מומיש, אור, בר, עמית, גבי. יושבות: תלמה ושרה

שמות מקומות הנזכרים בטקסט

אוֹרְלוֹבְסְקָה Orlowska
אוֹשְׁוִויץ Auschwitz
בּוּדָפֶשְׁט Budapest
ביטיש
בֶּיְלוֹרוּסְיָה (בֶּלָארוּס) Belorussia
בִּירְקֶנָאוּ Birkenau
בֶּקֶש Békés
בֶּקֶשְׁדִיוּלָה Békésgyula
בֶּקֶשְׁצַ׳בָּה Bokéscsaba
דוֹן (נהר) Don
דִיסֶלְדוֹרְף Düsseldorf
דָנוּבָּה (נהר) Duna
דְנִיאֶפֶּר (נהר) Dnieper
דרניצה Darnytsya
הָיְדוּנָאנָש Hajdúnánás
הָיָם הָאֶגֶאִי Aegean
הָיָם הָאַדְרִיאָטִי Adriatic
המישור הָאַלְפּוֹלְדִי Alföldi
הָרֵי הַקַּרְפָּטִים Carpathians
וִיסְטוּלָה (נהר. וויסְלָה בפולנית) Wisła
וֶסְטוֹ Vésztő
זָאגְרֶב Zagreb
טִיסָה (נהר) Tisza
טֶרֶיזִינְשְׁטָט Theresienstadt
טְרַנְסִילְבָנְיָה Transylvania
לוֹדְז׳ Łodź
מַאוּטהַאוּזֶן Mauthausen
מוֹדְלִין Modlin
מוֹלְדוֹבָה Moldova
מֶזוֹטוּר Mezőtor
מִיְרְדָנְהָאזָה Járdánháza
מִישְׁקוֹלְץ Miskolc
מָלְכוֹב Malchow
מָרוֹש (נהר) Maros
נָאדִיסָלוֹנְטָה Nagyszalonta
נִיקוֹסְיָה Nicosia
סָבָּדִי Csabaszabadi
סֶגֶד Szeged
סֶצ׳וֹ Szecső
פִּינְסְק Pinsk
פְּרָאג Prague
פְּרִיפְּיָאט Pripjaty
צֶ׳רְקוֹ Cserkő
קופיציצ׳י Kupiacichi
קִיֶיב Kiev
קֶלֶבְיָה Kelebia
קְרָקוֹב Krakow
רָאוֶונְסְבְּרִיק Ravensbrock
רוּסִינְסְקוֹ Ruszinszkó
שְׁלֶזְיָה Schlesien
שָׂרְקָד Sarkad